

Міністерство освіти і науки України
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ"

Кузнець Тетяна Володимирівна

УДК: 262.1(477.1) "175/192"

**ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НАПРИКІНЦІ
XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА
ПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Переяслав-Хмельницький – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Киридон Алла Миколаївна,
Український інститут національної пам'яті,
завідувач відділу дослідження
теоретичних та прикладних проблем
національної пам'яті.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Рєєнт Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора з наукової роботи,
завідувач відділу історії України
XIX – початку XX ст.;

доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович,
Інститут історичної освіти Національного
педагогічного університету імені
М.П. Драгоманова, завідувач кафедри історії;

доктор історичних наук, професор
Казьмирчук Григорій Дмитрович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри
історії для гуманітарних факультетів.

Захист відбудеться “16” листопада 2013 р. об 11.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 у Державному вищому навчальному закладі “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” за адресою: 08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала імені В.О. Сухомлинського.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” (08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розісланий “14” жовтня 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О. Ф. Глоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Кардинальні зміни, що відбулися на межі ХХ–ХХІ століть в усіх сферах життя суспільства на етнічних українських землях, посилили інтерес до минулого, зокрема Православної Церкви, як невід’ємної складової історії Української держави. Православна Церква увиразнила цивілізаційну приналежність держави. З нагоди 1025-річчя хрещення Русі (липень, 2013 р.) і з урахуванням ролі християнства у духовному, політичному та соціально-економічному поступі роль Православної Церкви була пошанована на найвищому державному рівні.

Осмислення історичного розвитку церковної інституції вимагає розширення кола дослідницької уваги й фокусування її на різноманітних складових релігійно-церковного життя. Зокрема, зростання інтересу до соціальної історії, історії повсякдення та біографістики актуалізує вивчення окремих груп, верств, індивідів тощо. Водночас доводиться констатувати лише початок формування дослідницької парадигми щодо історії парафіяльного духовенства.

Актуалізує обрану для дослідження проблему дискусійність питання рольового призначення та характеру діяльності Православної Церкви і духовенства. На сучасному етапі соціально-інноваційних процесів, зважаючи на можливості використання морально-виховного потенціалу церкви, влада шукає шляхи для налагодження відносин церкви і держави з урахуванням досвіду непростой взаємодії на всіх етапах історії. У свою чергу Православна Церква прагне активно впливати на суспільство у формуванні світоглядної парадигми. Відтак нагальною видається потреба в об’єктивному вивченні історії церкви, духовенства, і зокрема – увиразненні постаті священника – настоятеля парафії. Типологічний портрет духовенства чи окремої постаті потребує врахування усього спектру характеристик суспільно-політичних, ментально-духовних, соціально-культурних, матеріально-побутових тощо.

Упродовж задекларованого у назві роботи періоду кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. суспільство зазнало складних трансформаційних змін. За статусності ролі релігії та церкви в Російській імперії згідно з позитивною логікою прогресу мало б спостерігатися піднесення й статусної ролі духовенства в цілому і священника зокрема. Натомість вже на другу половину ХІХ навпаки посилюються суперечності у церковному та мирському середовищі, втрачають привабливість колишні ідеали, спостерігається зменшення впливу православ’я на суспільство, почасти падає довіра до духовенства, еволюціонує тип мирянина. На фоні цих процесів роль парафіяльного духовенства в суспільну процесі видається неоднозначною, а відтак такою, що потребує поглибленого вивчення.

Актуальність досліджуваної проблеми посилюється станом сучасної історіографічної ситуації, обумовленої відсутністю комплексних досліджень історії православного духовенства різних періодів історії церкви, а також наскрізно – як окремої соціальної групи. Актуальності додає також нагальна необхідність розширення джерельної бази, упровадження до наукового обігу наявних, але не досліджених архівних документів, потреба удосконалення методичного інструментарію (зокрема, перспективним є використання досвіду соціальної історії).

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках комплексної наукової теми кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини "Суспільні та етнонаціональні трансформації на території Південно-Східного Поділля XVII–XX ст.". (Держ. реєстр. номер – 0111 007538, № і дата супровідного листа 144/01; 21.09.11 р.) та наукової лабораторії "Соціальна та етноконфесійна історія Правобережної України".

Мета роботи полягає у дослідженні православного парафіяльного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. як найрепрезентативнішої й функціонально особливої частини духовного стану.

Для досягнення поставленої мети визначено такі основні дослідницькі **завдання:**

- виявити, систематизувати й проаналізувати архівні та опубліковані джерела;
- з'ясувати стан наукової розробки досліджуваної проблеми;
- показати процес формування територіально-адміністративної структури Київської єпархії з метою увиразнення місця сільського парафіяльного духовенства в ієрархії Православної Церкви;
- з'ясувати чисельність парафіяльного духовенства Київської єпархії і виявити тенденції кількісних характеристик;
- простежити еволюцію стосунків сільського православного духівництва з селянами;
- розглянути систему духовної освіти в Київській єпархії і показати процес її розвитку;
- схарактеризувати матеріальне забезпечення сільського православного духовенства на різних етапах окресленого часового проміжку;
- висвітлити діяльність православного духовенства у царині релігійної та суспільної моралі.

Об'єктом дослідження є православне парафіяльне духовенство Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст.

Предмет дослідження – соціально-економічні та політичні виміри православного парафіяльного духівництва Київської єпархії в умовах Російської імперії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від утворення Київської губернії та єпархії на українських землях, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок другого поділу Речі Посполитої до зміни статусу Православної Церкви в результаті суспільних перетворень і утвердження атеїстичної радянської державності. Маркером нижньої межі дослідження є 1797 р. – початок формування єпархіальної структури Православної Кафолицької Греко-Російської Церкви (далі замість повної офіційної назви використовуватимемо умовне спрощення – Православної Церкви) на окресленій території. Верхню межу маркує подієвий ряд 1917-1919 рр.: розпад Російської імперії, утвердження радянської влади, декретом якої у 1918 р. церква була відокремлена від держави; ліквідація 1919 р. Київської духовної Консисторії – органу церковного управління при єпархіальному архієреї, що кардинально змінило становище парафіяльного духовенства.

Географічні рамки дослідження обумовлені об'єктом і предметом дослідження, його метою й завданнями та охоплюють територію Київської єпархії, яка за територіально-адміністративним поділом збігалася з територією однойменної губернії у складі 12-ти повітів (Київський, Богуславський (Канівський), Васильківський, Звенигородський, Липовецький, Махнівський (Бердичівський), П'ятигорський (Таращанський), Уманський, Сквирський, Чигиринський, Черкаський, Радомишльський).

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації стали загальні принципи об'єктивності, науковості та історизму, а також логічні й діалектичні методи. Застосування системного і комплексного підходів уможливило поглиблений, детальний і водночас комплексний аналіз православного духовенства як окремого суспільного стану, а також його сегменту – сільського парафіяльного духовенства. Теоретичні положення цивілізаційного підходу дали можливість розглянути історичний процес у сукупності, суперечливості, різноманітності його проявів, у виразити становище парафіяльного духовенства в цивілізаційній системі координат. Для забезпечення цих принципів було використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи: аналіз, синтез, логічний, кількісний, системно-структурний та проблемний підходи, методи типологізації, класифікації, історико-ситуаційний, біографічний та ін. Для опрацювання фондів архівів та бібліотек було використано джерелознавчі методи бібліографічної та архівної евристики. Послуговуючись методами джерелознавчого аналізу, статистики і кількісного підходу, на основі узагальнення та зіставлення вдалося здійснити авторські підрахунки кількісних показників, які рельєфно увиразнюють особливості сільського парафіяльного духовенства періоду, що досліджується. Поєднання цих принципів та методів убезпечувало від стереотипізації, шаблонних оцінок духовенства й наближало до наукової об'єктивності результатів дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю визначених завдань та засобами їх розв'язання. Дисертація є одним із перших в українській історіографії комплексним дослідженням православного духовенства Київської єпархії імперської доби. Виявлено, систематизовано й проаналізовано комплекс джерел про становище православного духовенства.

Особливий інтерес до найнижчої ланки церковної ієрархії – сільського духівництва викликає його репрезентативність та статусна підпорядкованість в церковно-управлінській ієрархії (між органами влади і мирянами), що робило його предметом посиленої уваги й контролю з боку керівних церковних структур. Обраний для дослідження хронологічний період з огляду на часову тяглість уможливив виявлення еволюції кількісних і якісних характеристик суспільного стану духовенства. Новим є те, що на відміну від ширших чи вужчих у хронологічних і територіальних межах досліджень історії Православної Церкви, у яких розглядалася внутрішня структура церкви та процеси її реформування, матеріальне становище церкви, її місце в громадсько-політичному житті, культурно-освітня діяльність, історія окремих храмів і парафій, діяльність

непересічних особистостей, у дисертації вперше здійснено спробу, так би мовити, внутрішньої характеристики найчисельнішої категорії духовенства. Бо саме парафіяльне духовенство, а надто – сільське, найбільш обійдене дослідницькою увагою в історіографії Православної Церкви. Комплексний підхід до його характеристики, уможливлений використанням широкої джерельної бази, зокрема, виявлених архівних матеріалів, дав підстави спростовувати існуючі в історіографії загальні оцінки усього духовенства, та виділити специфіку характеристик сільського духовенства. У дисертації показано, що навіть у Київській єпархії, де Православна Церква мала глибоке історичне коріння і високий соціальний статус, віддаленість основної маси духовенства від ієрархічної верхівки була дуже великою, що не дозволяє в цілому характеризувати матеріальне становище духовенства та його вплив на суспільно-політичне життя. Ґрунтовний аналіз історичних джерел дав можливість показати, що в процесі еволюції православного духовенства у царині уніфікації церковної структури в рамках одержавленої і зрусифікованої церкви, саме сільське духовенство найдовше зберігало традиції національної церкви у вигляді виборів благочинних та парафіяльних пастирів як прояву колишнього тісного зв'язку церкви з сільською громадою, у особливостях богослужбової практики, у рисах соціально-побутового життя тощо. Здійснений всебічний аналіз моральності парафіяльного духівництва, що спростовує крайні негативні, чи крайні позитивні оцінки її в існуючій історіографії. У ході джерелознавчого та історіографічного аналізу виявлено перспективні напрямки та сформульовано конкретні пропозиції щодо подальшого розвитку наукових досліджень у цьому напрямку.

Практичне значення одержаних результатів визначається впровадженням до наукового обігу комплексу архівних матеріалів та науковою новизною положень, узагальнень та висновків дисертації. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці праць з історії України, методичних посібників, підручників з історії Православної Церкви, зокрема у регіональному вимірі. Науковий доробок може стати в нагоді при підготовці історико-краєзнавчих праць та в цілому для розширення діапазону краєзнавчих досліджень.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою. Висновки та головні положення докторської дисертації здійснені автором на основі дослідження архівних та опублікованих джерел. Монографії та усі наукові статті у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на засіданнях кафедри історії України (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини), науково-дослідної лабораторії "Історичне краєзнавство Уманщини" та Науково-дослідного інституту історії Південно-Східного Поділля. Основні положення дослідження апробовані автором на міжнародних і всеукраїнських конференціях, серед яких: II Міжнародна науково-практична конференція "Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті (Ніжин, жовтень 2004 р.); Всеукраїнська наукова конференція "Національна інтелігенція в історії та культурі України в XIX – XXI ст." (Вінниця, жовтень

2004 р.); Міжнародна наукова конференція "Архівні джерела у формуванні історичної пам'яті (до 85-річчя архівної служби на Херсонщині" (Херсон, травень 2006 р.); VI Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії, присвячений 100-ій річниці початку аграрної реформи П.А. Столипіна (Черкаси, березень 2006 р.); П'ята Міжнародна наукова конференція "Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії (Київ, травень 2007 р.); Міжнародна наукова конференція "Краєзнавство і учитель" (Харків, лютий 2007 р.); Міжнародна науково-практична конференція "Розвиток наукових досліджень – 2008" (Полтава, листопад 2008 р.); III Міжнародна наукова конференція "Національна інтелігенція в історії та культурі України (Вінниця, жовтень 2008 р.); Міжнародна науково-практична конференція "Культурна спадщина України" (Умань, травень 2009 р.); IV Міжнародна наукова конференція "Національна інтелігенція в історії та культурі України" (Вінниця, жовтень 2010 р.); Четверта Міжнародна наукова конференція "Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки" (Луганськ, квітень 2011 р.); Третя Всеукраїнська наукова конференція "Людина у структурах повсякдення в історії України" (Луганськ, листопад 2011 р.); VII Міжнародна наукова конференція "Знаки питання в історії: парадигма соціальної історії" (Ніжин, травень 2011 р.); IX Міжнародна наукова конференція "Знаки питання в історії України: провінційний простір і час" (Ніжин, квітень 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція "Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст." (Київ, квітень 2013 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція "Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту" (Умань, травень 2013 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи опубліковано у 2 монографіях, у 21 фаховій науковій статті за спеціальністю та в інших публікаціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, кожен з яких поділений на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (871 позиція). Повний обсяг дисертації 363 с., загальний обсяг дисертації становить 464 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовується актуальність досліджуваної теми, визначено мету і завдання дисертації, її об'єкт та предмет, територіальні та хронологічні межі; окреслено методи дослідження, схарактеризовано наукову новизну одержаних результатів, увиразнено практичне значення та форми апробації.

У **першому розділі** – "**Історіографія, джерельна база та методологія дослідження**" – проаналізовано ступінь наукової розробки проблеми, подано характеристику джерельної бази, окреслено методичні засади дослідження.

У **підрозділі 1.1.** – "*Історіографія проблеми*" – проаналізовано наукові праці з історії Православної Церкви на підросійських українських землях імперського

періоду. Виявлено відсутність ґрунтового комплексного наукового дослідження щодо становища, типології діяльності православного парафіяльного духовенства Київської єпархії. Окремі сюжети про низову ланку духівництва містять загальні праці з історії Православної Церкви в Україні. Тому висновки про стан наукової розробки досліджуваної проблеми зроблені на основі вивчення цього комплексу наукової літератури. Хронологічно історіографічний доробок у царині дослідження історії Православної Церкви умовно можна поділити на три періоди: дореволюційний (XIX ст. – до 1917 рр.), радянський (1917-1990 рр.) та сучасний (1991 – 2013 рр.). Дореволюційна церковна історіографія з окремих напрямків дослідження представлена працями П. Знаменського, П. Карашевича, М. Кояловича, О. Папкова, М. Попова, Ф. Титова, Д. Толстого та ін. У праці П. Знаменського "Приходское духовенство в России со времени реформы Петра Великого" здійснено аналіз організаційного устрою Православної Церкви на українських землях з характеристиками ієрархів та найважливіших подій регіональної церковної історії. Підхід автора до висвітлення церковної проблематики був типовим: події викладалися у загальноросійському контексті, без з'ясування національної та регіональної специфіки. Деяко протилежними за своїм характером були праці представників наукової школи Київської духовної Академії – В. Біднова (1909 р.), Ф. Титова (1912 р.), К. Харламповича (1902 р.), в яких на основі комплексного документалізму панорамно висвітлені особливості життя Православної Церкви на українських землях від доби Київської Русі до XIX ст. включно. Фрагментарні відомості з історії Православної Церкви на українських землях містять праці І. Покровського, П. Смирнова, С. Рункевича, М. Шпачинського.

У дореволюційній церковній історіографії виокремлюються праці Є. Голубинського, І. Чижевського, С. Чичагова, М. Фуделя, в яких досліджувалась організаційна структура Російської Православної Церкви, діяльність церковно-приходських попечительств і, що особливо було цікавим для нас, то це церковне життя на рівні повітів та напрямки реформування парафіяльних общин. Попри те, що дослідження виконані на основі загальнодержавного матеріалу, вони формували уявлення про напрямок реформаційного руху, про його закономірності та державне регулювання.

Потужним джерелом інформації про формування організаційної структури Православної Церкви на українських землях став комплекс праць історико-біографічного жанру дореволюційних авторів. Історико-біографічні нариси П. Орловського про митрополита Рафаїла, Ф. Рождественського про Самуїла Миславського, О. Белгородського про митрополита Ієрофія Малицького, І. Граєвського про митрополита Тимофія Щербацького, В. Чехівського про митрополита Гавриїла Банулеско-Бодоні, С. Карпова і С. Пономарьова про митрополита Євгенія Болховітінова показують діяльність Київських архієреїв на широкому тлі єпархіального життя, де фрагментарно знайшло відображення становище парафіяльного духовенства. Попри відсутність загальної мозаїки історії духовенства, праці зазначених авторів допомагають осмислити зміни в його

становищі упродовж досліджуваного періоду. Стартову позицію для з'ясування таких змін закладають праці О. Лотоцького "Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII ст.", П. Лебединцева "О способах содержания, коими пользовалось православное сельское духовенство, в пределах Киевской губернии, в 18-м веке и в первой половине 19-го века, - до 1842 г."

Початок радянського періоду означав кардинальні зміни і в самому суспільному становищі Православної Церкви, і в історіографії церкви. У стосунках держави і церкви утверджувалося скептичне ставлення до церкви, її ролі у новому суспільстві, яке взяло гасла атеїстичної пропаганди. Наукове об'єктивне вивчення історії Православної Церкви в Україні за таких політичних обставин стало неможливим. Історіографія радянського періоду (попри складність і неоднозначність її різних етапів) здебільшого ідеологічно заангажована й підпорядкована конкретним умовам суспільно-політичного розвитку. Відповідне ідеологічне забарвлення мали праці, присвячені релігії та церкві, відтак йдеться передусім про атеїстичну складову історіографії. Таке забарвлення мають праці О. Агієнка та В. Бошка. Водночас не виправданим видається ігнорування доробку істориків радянського періоду по впровадженню до наукового обігу фактологічного матеріалу, що дозволило скласти повніше уявлення про політичні настрої духовенства, соціально-економічну діяльність Православної Церкви кінця XIX ст. (праці Б. Кандідова, Г. Денисова, М. Нікольського, П. Зайончковського, Є. Грекулова та ін.).

У цей період паралельно з офіційною історичною наукою, котра кардинально відійшла від дореволюційної церковної історіографії, традиції останньої розвивала діаспорна російська історіографія. Центром історико-церковних досліджень був Паризький богословський інститут, до складу якого входили професори дореволюційної духовної школи О. Карташов та Веніамін Федченков, а також о. С. Булгаков, В. Зеньковський, прот. Г. Флоровський. Вони продовжували традиції церковної історіографії дореволюційного періоду.

Історія Православної Церкви досліджувалася і українською післяреволюційною еміграцією, яка намагалася виокремити національні особливості православ'я в Україні. Серед представників української православної історіографії були відомі вчені та суспільні діячі – М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Огієнко. Однією з найвідоміших узагальнюючих праць з історії Православної Церкви в Україні, що увібрала концептуальні підходи української емігрантської церковної історіографії, стала праця І. Власовського "Нарис історії УПЦ". Та найвищим досягненням істориків церкви української еміграції, яке не втрачає свого науково-методологічного значення дотепер, стала праця М. Грушевського "З історії релігійної думки на Україні". У ній був започаткований аналіз релігійної ситуації в регіоні з урахуванням народних настроїв та ставлення простого люду до офіційної Православної Церкви. Підсумком такого аналізу стало твердження М. Грушевського про наростаюче відчуження між змосковщеною церквою і православним людом українських земель.

Новий імпульс розвитку історіографії Православної Церкви в радянський період дав політичний курс гласності та відкритості суспільного життя, що розпочався з другої половини 1980-х років. Нові історичні обставини сприяли перегляду радянських стереотипів оцінки суспільної ролі церкви. За таких умов з'явилися нові праці з історії Церкви, серед яких можна виділити дослідження О. Клібанова, О. Зіміна, колективну працю "Русское православие: вехи истории" (1989 р.). Роботи цього періоду вирізняє прагнення до об'єктивності у висвітленні основних етапів розвитку Православної Церкви. З'являються спроби аналізу взаємозв'язку православ'я та традиційної національної культури (О. Шуба).

Сучасний період розвитку історіографії Православної Церкви розпочався з відновлення державної незалежної України і утвердження цивілізаційного підходу у вивченні історії. Православ'я у межах Російської імперії почало розглядатися як цілісне суспільно-релігійне утворення, а серед перспективних напрямків його дослідження постали питання про причини зменшення авторитету церкви в кінці XIX – на початку XX ст., інституційно-правовий розвиток церкви; актуальності набули дослідження творчої спадщини видатних церковних діячів, внеску духовенства в розвиток народної освіти тощо. На хвилі зростаючого інтересу до історії церкви у 1990-х роках в Україні була проведена низка наукових конференцій (Регіональна традиція в духовному відродженні України. Полтава, 1992; Релігія і церква в національному відродженні України. Тернопіль, 1993 р.; Релігія і церква в контексті реалій сьогодення. Київ, 1995 р; Регіональна освіта в Україні (перша половина XIX ст.). Полтава, 1997 р. Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. Київ, 1998 р. та ін.), на яких обговорювалися перспективи розвитку історико-церковних досліджень, зокрема й регіоналістики. Аналіз стану цього напрямку досліджень дав можливість академіку НАНУ, який тоді завідував відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, П.Т. Троньку наголосити, що одним з пріоритетних напрямків регіональних досліджень в Україні має стати розробка проблем церковної історії та культури, які протягом кількох десятиріч внаслідок хибних ідеологічних міркувань висвітлювались у викривленому, далекому від реального становища вигляді. Нові умови налагодження відносин держави і церкви на принципах взаємоповаги, співробітництва в розв'язанні завдань духовного відродження українського народу, відкрили можливість для створення науково-обґрунтованого літопису церкви, об'єктивної оцінки її ролі в історії України.

Процеси новітнього національного відродження, наростання суспільного інтересу до минулого українства, акцент на розробку церковної історії послужили дієвими мотиваційними чинниками до розвитку історіографії Православної Церкви. Сформувалися нові тематичні орієнтири, у яких історія Православної Церкви в Україні почала досліджуватись в контексті загальних суспільно-політичних процесів. Нова тематична спрямованість історичних досліджень сприяла зближенню концептуальних підходів істориків діаспори і дослідників в Україні. До того ж, використання істориками матеріалів нововідкритих архівних фондів, опублікованих документів, дореволюційної церковної преси вивело

церковно-історичні студії на якісно новий науковий рівень. Йдеться про роботи А. Зінченка (про церковне землеволодіння), О. Крижанівського (про церкву в соціально-економічному розвитку Правобережної України), Г. Надтоки (про соціально-релігійний аспект Православної Церкви), О. Реєнта, О. Лисенка, Д. Степовика (про роль церкви в українському національному відродженні). Досліджувались регіональні аспекти Православної Церкви (наприклад, Жилюк С. "Російська православна церква на Волині (1793-1917 р.р.)") та ін. З середини 1990-х років почали виходити узагальнюючі колективні праці з історії християнства. Серед них - десяти томне видання "Історія релігій в Україні" за редакцією А. Колодного і П. Яроцького (третій том присвячено історії Православної Церкви в Україні з кінця XVIII ст. до 1917 року); "Історія церкви та релігійної думки в Україні" О. Крижанівського та С. Плохія в трьох томах; "Історія християнської церкви на Україні: Релігієзнавчий довідковий нарис"; "Християнство. Контекст світової історії та культури". Ґрунтовні дослідження В. Ульяновського "Історія церкви та релігійної думки в Україні. Середина XV – кінець XVII ст." (Кн. 1-2), "Церква в Українській державі 1917-1920 рр." (Кн. 1-2) сформували нову парадигму історико-церковних досліджень. Нові концептуальні підходи до вивчення історії Православної Церкви окреслив професор В. Ульяновський у роботі "Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи" (2003 р.).

Посилення суспільного інтересу до історії Православної Церкви в Україні, розширення джерельної бази, удосконалення методології дослідження зумовили тематичне розмаїття наукових праць на початку XXI ст. Загальні методологічні засади до вивчення та аналізу державно-церковних відносин на українських землях у XIX ст. викладені у праці О. Реєнта "Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.) Церковно-державні відносини перших десятиліть XX ст. в радянській Україні досліджувала А. Киридон. Особливо корисною для виконання нашої роботи стала її праця "Держава – Церква – Суспільство в радянській Україні: історіографія, джерела, методологія дослідження". У регіональному аспекті державно-церковні відносини знайшли висвітлення у праці І. Лимана (мова йде про Південну Україну після ліквідації Запорізької Січі до 1861 року). З'явилась низка ґрунтовних досліджень, присвячених структурі, місцю церкви в суспільно-політичному процесі, її культурно-освітній ролі. О. Прокоп'юк з'ясувала місце духовної консисторії в системі єпархіального управління (1721-1786 рр.), О. Спінул підготував роботу про Київський митрополичій дім в кінці XVII – XVIII ст. Пожвавлення дослідницької уваги та розробка нових тем історії Православної Церкви зумовили необхідність історіографічних досліджень. В. Ластовський опублікував ґрунтовну працю "Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти", а міжвоєнну історіографію стосунків влади і Православної Церкви в Україні дослідила М. Самофалова. Н. Стоколос підготувала ґрунтовне дослідження про конфесійно-етнічні трансформації в Україні, а О. Ігнатуша – про інституційний розкол православної церкви в XIX – на початку XX ст. У полі дослідницької уваги перебували питання про місце

Православної Церкви в суспільно-політичному житті України в різних часових проміжках. Ю. Хитровська підготувала комплексне дослідження про громадсько-політичну позицію духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст., Т. Євсєва опублікувала ґрунтовне дослідження "Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі", а Т. Бобко, С. Гладкий, О. Потапова вивчали місце православного духовенства в суспільно-політичному житті України початку XX століття. В. Денисенко з'ясовував роль "Киевских епархиальных ведомостей" в історії національно-духовного життя України. Реформи устрою РПЦ на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. знайшли висвітлення у науковому доробку Ю. Коптюха, а церковні реформи в Російській імперії другої половини XIX ст. були об'єктом наукового аналізу А. Сергієнко. Але, традиційно, найбільше дослідницької уваги приділялося освітній діяльності православного духовенства в XIX – на початку XX ст. Це наукові праці Г. Степаненко, С. Мешкової, К. Крайнього та ін.

З-поміж дотичних чи таких, що лежать у площині перетину з пропонованою роботою, є дослідження В. Перерви "Статус епархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII – XIX ст." (2002 р.). Однак значний перелік завдань спонукав автора лише до опосередкованого висвітлення становища сільського парафіяльного духовенства як особливої структурної складової церковної організації.

Початок вивченню соціальної складової історії Православної Церкви поклали історики І. Смолич та Г. Фріз, які опрацьовували статистичні відомості та використовували методи соціального дослідження. В українській історіографії цей напрямок розвивають сучасні дослідники історії Православної Церкви. Аспекти соціальної історії духовенства XIX – початку XX ст. в Україні розробляє Б. Опря (про дружин православних священників та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст.) та І. Шугальова (шлюбна практика і традиції Православної Церкви в Україні в XIX – на початку XX ст.). Роль духовних правлінь як однієї з ланок контролю держави і Православної Церкви за дотриманням шлюбно-сімейних норм українців досліджує І. Петренко, а дозвілля православного духовенства в 20-х роках XX ст. привернуло дослідницьку увагу Т. Савчук. Ці дослідження охоплюють широкий територіальний діапазон. На нашу думку соціодемографічні та соціо професійні процеси рельєфніше увиразнюються на рівні невеликих регіонів.

Отже, аналіз історіографії Православної Церкви на підросійських українських землях імперського періоду дає підстави стверджувати, що найповніше репрезентовано вивчення таких напрямків: політична діяльність православного духовенства; його участь у національному та культурному русі; матеріальне становище Православної Церкви; етноконфесійні відносини православного духовенства з іншими групами населення. Водночас авторами здебільшого не увиразнено як предмет спеціального дослідження окремі категорії духовенства, зокрема сільського парафіяльного духовенства. Це дає підстави наголосити на перспективності цього напрямку.

У підрозділі 1.2 – "Джерельна база дослідження" – проаналізовано комплекс архівних матеріалів, опублікованих документів та матеріали церковної періодики. Джерельна база різноманітна за структурою, призначенням і походженням.

Основою джерельної бази даного дослідження були матеріали фонду 127. – Київська духовна Консисторія, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Він налічує 203 тис. справ за 1700–1919 роки, у яких відбилися практично усі події політичного, економічного та духовного життя Київщини упродовж усього періоду діяльності Консисторії (від часу створення до її ліквідації у 1919 р.). У процесі дослідження залучені документи хронологічного діапазону 1797 - 1919, артикульованого в обґрунтуванні хронології роботи. Серед них укази і розпорядження російського імператора, Св. Синоду, укази, розпорядження київських митрополитів, їх послужні списки, послужні списки вікаріїв Київської митрополії, укази і розпорядження Консисторії, маніфести та акти державних органів влади та управління, звіти про ревізійні огляди Київської єпархії митрополитом та вікаріями, справи про призначення, переведення та звільнення з посад священно- і церковнослужителів, матеріали про діяльність повітових Духовних Правлінь, звіти, рапорти і донесення благочинних про господарську діяльність, фінансові надходження та видатки парафіяльних церков, річні звіти про стан єпархії, які подавались київському губернатору. Найповніші статистичні показники (кількісні характеристики, фінансовий стан, благодійницька діяльність, функціонування духовних навчальних закладів в єпархії тощо) сконцентровано в щорічних звітах Консисторії про стан єпархії та звітів по єпархії в цілому. Уперше нами впроваджено до наукового обігу матеріали 300 справ консисторського архіву.

Фонд 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора дозволив збагатити дослідження матеріалами демографічної, соціальної, економічної статистики, сфокусованих у звітах губернатора про стан губернії; рапортах, звітах, статистичних відомостях, наданих для складання "Всепопданейших отчетов о состоянии губернии". Цінним джерелом, що дозволяє увиразнити колоритність процесу, є скарги сільських громад, листи поміщиків про становище православного духовенства тощо.

Про систему духовної освіти почерпнуті відомості із матеріалів про діяльність навчальних закладів, із матеріалів єпархіальних училищних з'їздів, повітових духовних правлінь та інших матеріалів фонду 712 – Київська духовна семінарія.

З Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербурзі використано окремі матеріали із Ф. 796 – Канцелярія Синоду, Ф. 797 – Канцелярія Обер-прокурора Святійшого Синоду, Ф. 1281 – Рада міністрів внутрішніх справ, Ф. 1282 – Канцелярія Міністерства внутрішніх справ, Ф. 1284 – Департамент загальних справ МВД. Це, перш за все, звіти Київського губернатора про стан губернії, справи про виділення казенних коштів для будівництва церков в Київській єпархії та житла для причтів, звіти про ремонт та утримання православних храмів. Архівні матеріали склали основу для аналізу соціальних, економічних та моральних характеристик парафіяльного духовенства Київської єпархії.

Не менш важливе значення мали і опубліковані матеріали: документальні джерела (законодавчі акти, нормативно-правові документи, діловідна документація) та статистичні джерела. Серед опублікованих джерел розглянуто правові акти (закони, маніфести, положення, інструкції) та наративні джерела (спогади, мемуари та ін.). Найважливішими для виконання даної роботи були відповідні матеріали "Повного зібрання законів Російської імперії", збірка циркулярів і указів Св. Синоду, матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (т. XVI. Київська губернія) та збірки статистичних відомостей по Київській губернії за різні роки. Дані офіційної демографічної та економічної статистики почерпнуті нами з "Адрес-календарів..." по Київській губернії, "Пам'ятних книг Київської губернії", які виходили серійно з 1857 до 1915 року. Особливою інформативністю та насиченістю статистичного характеру вирізняються "Памятные книги Киевской епархии" за 1882 та 1910 роки, що дозволило подати характеристику кількісного складу парафіяльного духовенства.

Важливими джерелами для вивчення соціальної складової історії парафіяльного духовенства були церковні періодичні видання. Перш за все це "Киевские епархиальные ведомости" (1861–1917 рр.), "Труды Киевской Духовной Академии" (1860–1917 рр.) та "Руководство для сельских пастырей" (1860-1917 р.р.). На їх сторінках друкувалися матеріали про матеріальне забезпечення та побут парафіяльного духовенства, про діяльність навчальних закладів духовного відомства, про моральний рівень і освіченість сільського православного духівництва, про богослужбову практику, про участь духовенства у суспільно-політичному житті, історико-біографічні нариси повітового та парафіяльного духовенства з нагоди святкування ювілейних дат служіння в духовному сані чи у зв'язку зі смертю. Протоколи з'їздів духовенства училищних округів, інформація про закінчення навчального року в КДА та КДС доповнили статистичні дані про освітній рівень парафіяльного духовенства Київської єпархії. Опубліковані матеріали щодо проповідницької діяльності духовенства склали уявлення про фаховий рівень священнослужителів.

Таким чином, використаний комплекс архівних та опублікованих джерел видається репрезентативним і достатнім для розв'язання визначених у дисертації завдань.

У підрозділі 1.3 – "Теоретико-методологічні засади" – схарактеризовано методологію й основні принципи дослідження (науковості, історизму, об'єктивності, системного та комплексного підходу та ін.). Методологічна основа роботи побудована за цивілізаційним підходом до історичного процесу. На відміну від формаційного, який недооцінював соціокультурну сферу, він є більш доцільним у висвітленні соціальної складової історії православного духовенства. Адже саме його застосування дозволило більш повно врахувати загальні, регіональні, культурні, ментальні, соціально-психологічні особливості періоду, що досліджувався. Завдяки цьому вдалося створити цілісну картину взаємодії різних чинників, що впливали на соціально-економічне становище та духовну сферу життєдіяльності парафіяльного духовенства Київської єпархії.

Дослідження проводилось, виходячи з принципів науковості, історизму, об'єктивності, системного та комплексного підходу. Застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, зокрема аналізу та синтезу, історичний, порівняльний, логічний, статистичний; методи порівняльно-історичний, синхронний, проблемно-хронологічний, біографічний забезпечили достовірність і повноту одержаних результатів. Поєднання цих принципів та методів дослідження сприяло уникненню суб'єктивних оцінок, дало змогу наблизитися до наукової достовірності результатів дисертаційної роботи.

Таким чином, проведений аналіз історіографії проблеми засвідчує відсутність спеціальних комплексних праць, присвячених вивченню історії парафіяльного православного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. Репрезентативність джерельної бази уможливило здійснення такого дослідження. Сучасна методологія наукового дослідження створює можливості здійснення комплексного дослідження означеної проблеми та забезпечити наукову достовірність отриманих результатів.

У другому розділі – “Формування територіально-адміністративної структури Київської єпархії та місце в ній православного сільського духовенства” – досліджується процес формування системи єпархіального управління Православної Церкви та уніфікації церковного життя відповідно до устрою Російської Православної Церкви (повна офіційна назва Православна Кафолицька Греко-Російська Церква).

У підрозділі 2.1. – “Загальна характеристика структури Київської єпархії” – зазначається, що формування церковної ієрархії відбувалося одночасно з формуванням території Київської губернії. Новопризначений на Київську митрополичу кафедру з 1796 року Ієрофей (Малицький), особисто переконавшись у кризовому стані православних єпархій на інкорпорованих Росією українських землях, взявся зміцнювати позиції церкви на ввіреній йому території. Новостворена Київська єпархія була поділена на невеликі округи, очолювані виборними благочинними, які склали реєстри діючих церков і для цього самі підбирали помічників. Це було тимчасове нововведення, оскільки уточнювалися кордони Київської губернії, остаточно затверджені імператорським указом від 27 серпня 1797 року. Паралельно готувались останні розпорядження щодо затвердження структури єпархіального управління. Київська єпархія окреслювалася межами однойменної губернії. У складі єпархії виокремлювалося 12 округів, які відповідно знаходилися в межах однойменних повітів. Подальші територіально-адміністративні зміни були незначними, але константою залишався принцип відповідності поділу єпархіального. Адміністративними центрами церков стали Духовні Правління, що розташовувались у повітових центрах. Таких правлінь було створено одинадцять, а утримання правління в Київському повіті, зважаючи на розташування в м. Києві митрополичої кафедри і Дикастерії, Св. Синод вважав обтяжливим для казни. Наступним кроком формування єпархіальної структури було формування корпусу благочинних. У дисертації

розглянуті рекомендації спеціальної інструкції Київського митрополита щодо вибору благочинних.

Верхівку управлінської вертикалі Київської єпархії уособлював митрополит з традиційним титулуванням “Київський і Галицький”. Зважаючи на обширність території Київської єпархії, Св.Синод призначив архієрею помічника для ведення єпархіальних справ – вікарного єпископа. З 1799 року бере початок історія Київського вікаріатства. У дисертації показано процес збільшення інституту вікаріатства (так як з часом вікаріїв стало чотири), прослідковано процес розширення його функцій та повноважень.

У Київській єпархії, як і в інших українських єпархіях, ще з XVIII ст. при архієреях функціонували кафедральні управління, що склалися з кафедрального намісника, кафедрального архідиякона, кількох ієромонахів. Компетенції цього органу збігалися з консисторськими, тому їх було об'єднано під назвою Дикастерії (з 1832 року перейменована на Консисторію). У розділі з'ясовано функції Київської духовної Консисторії, що визначалися відповідними інструкціями Св.Синоду та двома редакціями статуту Консисторій.

Фінансовими та господарськими справами митрополичого дому та Консисторії управляло з початку XIX ст. Економічне Правління. Окрім нього, при Київському митрополитові діяла особлива інституція – Кафедральний Києво-Софійський собор (як своєрідна атрибуція колишньої київської кафедри), повноваження та функції якого були переглянуті в процесі формування єпархіальної церковної структури.

Отже, наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. на інкорпорованих Російською державою українських землях разом із запровадженням нового територіально-адміністративного (губернсько-повітового) устрою була вибудована вертикаль церковної влади. У межах єпархії вона виглядала так: єпархіальний архієрей (Митрополит Київський і Галицький), Києво-Софійський собор та Економічне Правління, Київська дикастерія – Київська духовна консисторія, Духовні Правління в 11-ти повітах, благочинні на чолі благочинницьких округів, у які були об'єднані усі православні церкви з парафіяльним духовенством. В уніфікованій єпархіальній ієрархії саме на найнижчих щаблях (Духовні правління, благочинні, парафіяльне духовенство) найдовше зберігалися риси “народної церкви”: принцип виборності як залишок колишнього зв'язку церкви з общиною.

У підрозділі 2.2 – *“Місце православного сільського духовенства в структурі Київської митрополії”* – аналізується еволюція парафіяльного духівництва, що була зумовлена уніфікацією церковно-управлінської вертикалі та інкорпорацією українства в російське державно-правове поле. Показано, як перш за все, формалізувалися залишки виборності на парафіяльному та повітовому рівнях. Особливо чітко прослідковуються зміни на прикладі формування кадрового корпусу єпархіального духівництва. Якщо раніше ланка парафіяльної ієрархічної структури – дяки та паламарі – призначалися з сиріт чи бідних синів членів сільських причтів, то з часом для обіймання цих посад вимагалися освічені представники (хоча б з освітою бурси). Було запроваджене екзаменування претендентів на церковні посади,

що мало заохочувати духовенство до навчання своїх дітей (давати їм освіту). За відсутності освіти претенденти на посади причту мали надавати засвідчене усіма членами Духовного Правління “одобрене” парафіян, що слугувало гарантією і запорукою придатності до церковної служби. Претендент без освіти проходив річний випробувальний термін і тільки тоді отримував остаточне призначення на посаду. Священнослужителі перед посвятою повинні були брати участь у богослужінні в Києво-Софійському соборі, де мали продемонструвати свої уміння. Вводились й вікові обмеження для претендентів на священицькі посади без освіти. Такими нововведеннями та обмеженнями парафіяльне духовенство підводилось до усвідомлення обов'язковості здобуття освіти.

У підрозділі показано, що удосконалення порядку призначення на священно-церковнослужительські посади та переведення з менших на більші приходи здійснювалось з урахуванням освітнього рівня та моральності претендентів. Єпархіальна церковна влада повела рішучу боротьбу з проявами грубості, п'янством, недбалістю до пастирських обов'язків та інших аморальних проявів серед парафіяльного причту. Піднесення моральності духовенства мало слугувати підвищенню авторитету священництва в цілому.

Виявом особливої уваги вищої церковної влади до парафіяльної ланки було унормування кількісного складу духовенства і приведення, згідно з положеннями 1842-1843 років про класи і штати церков, складу сільських причтів у відповідність до класу парафій. Серед 1184 сільських причтів Київської єпархії, 41,3% склалися з 4-х осіб – священик, д'ячок, паламар і просфорня. Парафії 6-го класу становили 21,2%, 7-го – 23,1% від загальної кількості, тобто переважну більшість склали малолюдні приходи, причт яких не мав великих прибутків. Це впливало на можливість здобуття освіти, на побут сільського духовенства, який у першій половині ХІХ ст. мало чим відрізнявся від селянського.

Православні парафії утворювались у різний час і за різних обставин: одні за вимогою мешканців сіл, інші – за бажанням землевласників, ще інші - за розпорядженням єпархіальної влади тощо. З часом густота населення змінювалась, що відповідно впливало на чисельність парафій. Тому неодноразово змінювався їх перерозподіл, що теж було проявом уваги до парафіяльного духовенства, до його матеріального становища. Якісно новий порядок формування церковних штатів був започаткований з 1869 року. Законодавчо запроваджувались положення про перегляд складу парафій та церковних причтів, умови призначення на священно- і церковнослужительські місця, переміщення і звільнення священнослужителів, службові права духовенства. Нові штати передбачали у кожній церкві двох служителів – священика та псаломника, і тільки у великих сільських парафіях можливе було призначення другого священика в якості помічника настоятеля. Нові штати запроваджувались до 1873 року; у Київській єпархії цей процес мав свої особливості.

Нововведення щодо унормування церковних штатів основним недоліком мали те, що пов'язували фінансове становище кожної парафії з її розмірами і наповнюваністю, тобто з чисельністю парафіян. Але статки парафіян були

різними, хоча й не це визначало їх ставлення до парафіяльного причту. Якщо Положення про склад парафій і церковних причтів 1869 року передбачало новий перерозподіл парафій та причтів з метою їх зменшення і переведення невеликих церков у розряд “приписних”, то Київський митрополит Арсеній ніби ігнорував його виконання. У Київській єпархії не тільки не скорочувались причти, а навпаки, збільшувалась кількість їх членів, зокрема в багатолюдних парафіях шляхом призначення священика та його помічника, або утримання в одній церкві “половинних” священиків. На свій розсуд він ставив три причетники там, де мали бути два, рукопокладав дияконів до тих церков, де за штатом вакансій не було, або зараховував дияконів на вакансії псаломників і т.д. Владика побоювався, що зменшення чисельності духовенства може призвести до зменшення релігійного впливу на мешканців краю з потужними польськими релігійними традиціями.

Збереження “других” чи “половинних” священиків породжувало боротьбу за парафію, бо у випадку утримання двох причтів на одній парафії потрібно було навпіл ділити прибутки, причтове житло, церковні землі. Часто це породжувало непорозуміння, розбрат, появу скарг, але водночас створювало конкуренцію, яка диктувала необхідність здобуття освіти, сумлінного виконання пастирських обов'язків, завоювання авторитету у мирян. Митрополит не міг не помічати негативного боку такої кадрової політики, але він прагнув підтримувати матеріальне становище усього духовенства, оскільки його забезпечення в Київській єпархії було значно кращим, ніж в інших, особливо в російських єпархіях. У підрозділі наведені зміни чисельності штатного парафіяльного духовенства упродовж 1842-1869 років, коли були здійснені розписи церковних штатів.

Ще однією особливістю церковно-парафіяльного життя в Київській єпархії була непослідовність церковно-попечительського руху. Розпочавши з 1864 року на хвилі лібералізації суспільного життя створення в парафіях церковних попечительств, церковна влада прагнула підкреслити тяглість традицій церковних братств і водночас перекласти на попечительства турботи щодо благоустрою храмів. У Київській єпархії цей рух розпочався активно: попечительства, окрім благоустрою, тут перебирали на себе ще й підтримку церковнопарафіяльних шкіл, і розвиток добродійності, і навіть охорону та поліпшення морального стану приходських громад. Але, розпочавшись успішно, невдовзі рух пішов на спад. Свідченням тому є статистичні дані, зокрема суттєві розбіжності у кількості попечительств. Якщо у звіті Обер-прокурора Св.Синоду за 1876 р. зазначено, що у Київській єпархії діяло 335 попечительств, то 1877 року звіти про свою діяльність подали тільки 220 попечительств. А разом із заново відкритими станом на 1878 р. діяло 223 попечительства. Підтвердженням занепаду церковно-попечительського руху є спад кількості публікацій про діяльність попечительств на сторінках єпархіальної церковної преси.

З початком ХХ ст. розпочалась нова смуга змін церковного життя, серед яких найгострішим постало питання реформи парафії в напрямку демократизації церковного управління. Формами демократизації стали церковно-парафіяльні збори та ради за участю мирян. Прихильники реформи парафії вимагали

відновлення виборності парафіяльного духовенства, відтворення приходського самоуправління, надання мирянам права участі в порядкуванні духовними і матеріальними потребами церковної общини. Але з часом у центрі дискусії про реформування парафії опинилися питання матеріального забезпечення парафіяльного духовенства. Революційні 1917 р. збурення усталених норм суспільного життя не оминули і парафіяльної ланки Православної Церкви. Св.Синод дозволив вибори парафіяльних священиків, були розроблені тимчасові положення про створення церковних рад, за участі в них духовенства і мирян, але реального втілення цих нововведень не відбулося.

Отже, сформувавши єпархіальну вертикаль адміністративно-церковного управління на етапі формування територіально-адміністративного устрою Київської губернії й відповідно єпархії наприкінці XVIII – початку XIX ст., керівництво Православної Церкви упродовж усього періоду, що досліджується упорядковувало парафіяльну ланку управлінської структури. Реформуючи парафіяльне життя, воно прагнуло взяти під контроль найчисельнішу категорію духовенства – сільське, яке було віддалене в ієрархії владної вертикалі, але найближче до народу і, таким чином, найбільше впливало на його свідомість.

У третьому розділі – “Сільське православне духовенство в соціальній структурі: еволюція в річищі самодержавної політики російського царату” – на основі демографічних показників та церковної статистики наведено кількісні характеристики православного духовенства, простежено зміни упродовж задекларованого періоду дослідження.

У підрозділі 3.1 – “Чисельність парафіяльного духовенства Київської єпархії” – наведено відповідні кількісні показники православного населення Київської губернії у першій половині XIX ст. (не менше 2 млн. осіб). На основі даних офіційної статистики визначено кількість православних вірян по повітах Київської губернії. Встановлено, що наприкінці XIX ст. і в перше десятиліття XX ст. без мешканців 12-ти повітових міст, у повітах Київської губернії нараховувалось: у 1892 році – 2 460 130 осіб, у 1907 році – 3 154 512 осіб, у 1912 році – 3 351 597, а станом на 1 січня 1914 року – 3 447 110 осіб. Збільшення кількості православного населення в повітах супроводжувалося зменшенням кількості повітового православного духовенства. У розділі дисертації наведено відповідні підрахунки у розрізі по роках і повітах, які ілюструють цю тенденцію: з 1857 до початку 1914 року кількість сільського парафіяльного духовенства зменшилась з 16 310 осіб до 12 350 осіб, тобто на 3 960 осіб. Для порівняння наведено відповідні показники по складу міського духовенства, які підтверджують обернену тенденцію, тобто кількісне зростання.

У дисертації здійснено відповідні підрахунки кількості сільського парафіяльного духовенства Київської єпархії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року. Із загальної кількості православного духовенства Київської єпархії 16 496 осіб – 71,5 % складало сільське духовенство (11798) і 28,4% (4698) – міське. У співвідношенні кількості православних мешканців єпархії і білого духовенства встановлено, що на одну

особу духовного стану припадало майже 180,8 осіб православних вірян. Зроблено відповідні розрахунки освітнього рівня міського та сільського духовенства за віковими категоріями; наведено дані про сімейний стан; зроблено спробу з'ясувати національний склад православного священництва тощо. Характеристика освітнього рівня дає підстави стверджувати: грамотними виявилися 77,3 відсотки духовенства, але серед категорії “не грамотних” (22,6 %) 97,3 % були діти до десяти років. Наведені у дисертації демографічні дані та підрахунки свідчать, що практично усе міське духовенство (91,6 %) та переважна більшість сільського (71,5%) наприкінці ХІХ ст. було освіченим, що вирізняло його з-поміж інших суспільних станів. У виразненні національного складу православного духовенства єпархії, та приблизні підрахунки (за мовною ознакою) показали, що 41,8% серед міського та 57,5% від загальної кількості сільського духовенства самоідентифікували себе як “малороси” (українці). Наведено підрахунки різних категорій штатного духовенства, розподіл його загальної кількості по повітах Київської губернії тощо. У підрозділі зроблено висновок: православне духовенство, яке з привілейованих суспільних станів було найближчим до народу, було освіченим, а сільське, в переважній більшості, вважало себе українцями.

У підрозділі 3.2 – “Еволюція стосунків православного духовенства з селянами” – зазначається, що парафіяльне духовенство в процесі одержавлення церкви опинилося затиснутим між церковною владою і широкими масами православних вірян. На прикладі подій “київської козаччини” та народних рухів середини ХІХ ст. увиразнюється місце духовенства між одержавленою церковною владою і обов'язком виконувати її розпорядження та співчутливим ставленням до своїх парафіян. За таких умов частина духовенства діяла на догоду владі, частина балансувала між пресом влади і інтересами своїх парафіян, а частина – сумлінно виконувала пастирські обов'язки щодо своїх вірян. Наведений у цьому параграфі матеріал засвідчує, що не тільки нижчі причетники співчували чи допомагали селянам, а й благочинні, і парафіяльні ієреї, і диякони переймалися інтересами своєї пастви, що свідчить про тісний зв'язок сільського духовенства з селянами.

Аналіз відносин селянства Київщини і сільського духовенства засвідчує наростання антицерковних настроїв, що викликало стурбованість урядових кіл. Аби ліквідувати “охолодження” між священниками і селянами, у 1868 році була ліквідована обов'язкова праця селян на духовенство, що сприймалася як панщина. Вихід був знайдений у заміні трудової повинності селян грошовою компенсацією, але духовенство почало скаржитись, що суми регулярних грошових зборів з парафіян йому не вистачає на життя. Тому у 1872 році з'явився новий указ про забезпечення сільських причтів земельними ділянками й житлом, без “панщини на попів”. Та й це не могло повернути колишньої приязні у стосунки сільського духовенства та селянства.

У даному підрозділі з'ясовано основні шляхи русифікації Православної Церкви на підросійських українських землях і підкреслюється, що саме православне парафіяльне духовенство імперська влада використовувала як найдієвіший засіб русифікації. Досить лаконічно така позиція озвучена київським

генерал-губернатором у листі до попечителя Київського навчального округу у 1863 р., де відзначено, що духовенство перебуває у найближчих, у безпосередніх стосунках із народом, а відтак засобами навчання та створення шкіл воно може здобути величезний вплив на народ і саме той вплив, “який завжди потрібен в інтересах порядку та благоустрою... для посилення російського елемента, для підтримки та посилення відданості Государю та любові до Росії”. Тому до парафіяльного духовенства увага державної влади та вищої церковної влади, була неослабною упродовж усього періоду, що досліджується.

Упродовж другої половини ХІХ ст. в середовищі духовенства поставали і вимагали свого вирішення важливі питання, які мали підвищити його соціальний статус, покращити матеріальне становище та розширити громадянські права. Серед них: визначення статусу дітей священнослужителів; припинення традиції укладання шлюбів виключно в межах самого стану духовенства, що була загальнопоширеною, але не мала законодавчого підґрунтя; визначення статусу дружин священнослужителів, а особливо вдів, які хотіли вийти з духовного стану. Відміна станової замкнутості могла дати змогу духовному стану змішатися з більш успішними соціальними верствами та змінити на краще своє становище. Але розпочаті у духовному відомстві перетворення не були завершені, що вело до загострення кризи у церковному середовищі.

Реформаторсько-революційний початок ХХ ст. дав новий імпульс внутрішньо-церковному рухові, визначивши головне його спрямування на демократизацію усіх гілок церковної влади, опертя на давні національні традиції, модернізацію богослужіння, реорганізацію відносин з неправославним оточенням в дусі політичного плюралізму і свободи релігійної думки, структурування громадсько-церковних сил у зв'язку з еволюцією суспільно-політичного руху тощо. Церковний рух за оновлення (оновленський рух) першого десятиліття ХХ ст. розставив нові акценти у відносинах церкви і держави, духовенства і широких народних мас.

Четвертий розділ – “Система духовної освіти в Київській єпархії та освітній рівень сільського духовенства” – характеризує основні структурні складові системи освіти православного духовенства та показує ефективність функціонування на прикладі парафіяльного духовенства.

У підрозділі 4.1 – “Структура системи духовної освіти” – з'ясовується мета та завдання духовної освіти, ілюструється розвиток системи освіти упродовж ХІХ – початку ХХ ст., стисло відтворюється історія створення та процес реформування духовних навчальних закладів, з'ясовуються джерела фінансування освітянської сфери, розкриваються основні напрями діяльності керівних органів освітянською галуззю, увиразнюються процеси демократизації керівництва духовною освітою, зумовлені ліберально-демократичними перетвореннями пореформеного періоду тощо.

Виявлено, що метою духовної освіти було не тільки озброєння майбутніх пастирів церкви її історією, теоретичними основами богослужіння та практичними фаховими навичками, а, в першу чергу, передбачалося формування духовних засад

та спонукання до морального самовдосконалення. Відтак була створена розгалужена єпархіальна система духовної освіти. Здобуття відповідної освіти бачилося як “средство к просвещению высшему, внутреннему и духовному, необходимому для наставника в жизни высшей и духовной, и притом такое средство, которое, как приобретаемое извне, не может еще довести человека до предполагаемой цели без других средств, зависящих единственно от него самого и в нем самом заключающихся” (*О средствах, ведущих к духовному просвещению// Киевские епархиальные ведомости. - Отдел второй. - 1893. - №2. - С.42-43*).

Таке розуміння змісту духовної освіти передбачало опанування загальним рівнем знань та фаховими знаннями в освітніх закладах духовного відомства, самоосвіту і моральне самовдосконалення. Виходячи з такого розуміння, була створена досить розгалужена єпархіальна система духовної освіти.

Для аргументації необхідності створення якісно нової системи духовної освіти в єпархії, у підрозділі наведені дані про рівень освіченості духовенства на початку досліджуваного в дисертації періоду. Так, станом на 1800 р. у м. Києві та дев'яти повітах Київської єпархії з 1140 священників освіти мали тільки 268 осіб, що становило 23,5 %. Освітній простір на той час був представлений 4-ма православними школами (Київська Академія та Переяславська, Чернігівська і Межигірська семінарії) та 15-ма католицькими і уніатськими училищами. А відтак, переважна більшість священнослужителів (164 особи, або 61,1 %) мала освіту католицьких та уніатських навчальних закладів. Тому в процесі інкорпорації українських земель, перед імперською владою постало питання створення власної мережі навчальних закладів. У зв'язку з цим, згідно з розпорядженням київського митрополита від 2 липня 1800 року усі священно- і церковнослужителі Київської єпархії своїх 8-14-річних синів мали доправити на навчання до Київської Академії або гімназій. Усім, хто ухилявся від виконання цієї вимоги, єпархіальний архієрей погрожував не тільки відмовою у наданні місця служби, а й позбавленням духовного сану. Водночас збиралися відомості про наявність дітей духовенства шкільного віку, які ніде не навчалися. На 1 січня 1801 року таких дітей виявилось 719 осіб. Майже 45 % з них не навчалися “по убожеству”, або за станом здоров'я. Стосовно інших, Дикастерія указом від 7 березня 1801 р. погрожувала прислати до їх батьків спеціальних посланців за дітьми. Так був покладений початок централізованого запровадження системи духовної освіти.

У дисертації викладений матеріал про створення структурних складових системи освіти. Основним навчальним закладом для підготовки православного духовенства з першої чверті XVIII ст. була Києво-Могилянська академія. У ході здійснення царським урядом реформи духовної освіти, 1819 р. вона була структурована на три навчальні заклади: бурсу (давала початкову освіту), семінарію (середній навчальний заклад) та академію (давала вищу духовну освіту), таким чином перетворена у суто духовний навчальний заклад. У 1823 році відбувся перший випуск оновленої Академії, шестеро випускників-магістрів були залишені при ній для викладацької роботи. З другого випуску (1825 р.) в Академії запроваджувалася нова система присвоєння звань: ступінь магістра по завершенню

навчання нікому не присвоювали, а студентів, котрі претендували на це звання, випускали тільки кандидатами, з правом отримання ступеня магістра через два роки служби за рекомендації (схвалення) начальства за сумлінну службу та зразкову поведінку; ступінь кандидатів присвоювали тим випускникам, які заслуговували його, і отримали призначення на учительські посади та викладацьку роботу. У підрозділі відтворено процес формування академічного статуту, удосконалення навчального процесу, формування викладацького корпусу.

Наступною ланкою системи духовної освіти була Київська духовна семінарія, початок історії якої простежується з 1817 року. У дисертації представлено матеріал про кадровий корпус семінарії, будівництво нового семінарського корпусу, динаміку чисельності семінаристів, навчальний процес у цьому навчальному закладі, реформування семінарій та училищ 1867 року, нововведення в діяльність академії та семінарії у 80-ті роки XIX ст. тощо.

Нижчою ланкою системи духовної освіти були училища, яких у Київській єпархії діяло п'ять. Училища почали створюватись з 1803 року, коли влада виявила особливу турботу про поширення освіти в Російській імперії і залучила духовенство до участі у справі народної освіти шляхом заснування парафіяльних шкіл та учителювання в них. Відразу виникла потреба в учителях, світоглядно зорієнтованих на службу Російській імперії. Св.Синод розпорядився тоді, щоб в єпархіях відкривали такі російські школи, в яких могли б отримати освіту, а потім бути сільськими священиками і вчителями народних шкіл ті діти, які мали здібності до навчання, але чомусь не могли опанувати традиційну тоді мову семінарій – латинську. Термін навчання для таких шкіл запроваджувався п'ятирічний з поділом на три класи. Після певної підготовчої роботи, в Київській єпархії було відкрито чотири нижчі чоловічі духовні училища і чотири єпархіальні: Київське, Богуславське, Черкаське і Уманське. Діяли вони на основі статуту 1817 року, перебували у віданні Київської семінарії, яка у свою чергу підпорядковувалась окружному Правлінню Академії.

У дисертації висвітлено процес розвитку духовних училищ, підкреслено особливе піклування про них Київського митрополита Євгенія Болховітінова, який окрім організаційно-контролюючої роботи стосовно училищ, піклувався навчанням дітей-сиріт і жертвував власні кошти на утримання бідних учнів. Новий статут духовних семінарій та училищ 1867 року віддавав останні під опіку єпархіального духовенства. Київське училище було поділене на два (Києво-Софійське та Києво-Подільське), відтак єпархіальних училищ стало п'ять. Аналізуючи кількісні показники охоплення системою духовної освіти, вдалося з'ясувати, що в училищах навчалися переважно сини парафіяльного духовенства. Фінансувало училища єпархіальне духовенство: 1484 штатних церковних причтів, що служили при 1247 православних церквах, було об'єднано у 86 благочиній. До кожного з п'яти училищ були приписані навколишні благочиння, які й опікувались одним із училищ, і навчали в цьому дітей духовенства свого округу. Так, до Києво-Подільського духовного училища було приписано 22 благочиння, 374 церкви і 374 причти; до Києво-Софійського - 13 благочиній, 195 церков і 200

причтів; до Уманського - 22 благочиння; 320 церков і 330 причтів; до Черкаського - 13 благочиній, 192 церкви і 194 причти; до Богуславського - 16 благочиній, 196 церков і 196 причтів. Згідно з цим розписом, у Київській єпархії було створено п'ять училищних округів, духовенство яких збиралося на окружні з'їзди і колегіально вирішувало училищні справи. У дисертації наведено примірний перелік обговорюваних на з'їздах питань, що свідчить про всебічність піклування роботою училищ. З'ясовано, що основним джерелом фінансування духовних училищ був 1%-й збір з платні духовенства. Ці кошти доповнювались внесками від церков та монастирів єпархії, а також коштами від Св.Синоду. Проаналізовані у даному підрозділі статті витрат та фінансових надходжень в училища. На сторінках єпархіальної церковної преси друкувались звіти про фінансові справи кожного училища, розрядні списки випускників училищ, протоколи та матеріали єпархіальних та училищних з'їздів духовенства, аналіз яких здійснено в дисертації, що дало можливість зробити висновок про те, що саме ці навчальні заклади готували переважну більшість членів сільських причтів.

На прикладі Києво-Софійського духовного училища, яке перебувало під патронатом єпархіального архієрея проаналізовано рівень кадрового забезпечення училищ, організацію навчально-виховного процесу, повсякденне життя учнів, графік навчального процесу, недоліки та крайнощі навчального процесу, турботи про благоустрій училищних корпусів, рівень освіти. Більш традиційним було життя та навчання учнів Богуславського духовного училища, на що теж акцентована увага в дисертації. Порівняльний аналіз устрою, організації навчання та характеру діяльності кількох училищ дозволив здійснити низку узагальнень та виокремити особливості життєдіяльності училищ.

У 60-х роках ХІХ ст. на хвилі демократизації освітньої сфери збільшився попит на освіту доньок православного духовенства. Усіх жіночих навчальних закладів духовного відомства в Російській державі налічувалося 39, але тільки 11 з них перебували під патронатом російської імператриці. Серед цих одинадцяти було і Київське училище дівчат духовного стану. Особливим виявом монаршої уваги до нього стало надання його службовцям, за клопотанням митрополита Арсенія і резолюцією Св.Синоду від 13 серпня 1866 року, прав державних службовців із зарахуванням їх до відповідних рангів (учителі прирівнювались до Х рангу), а особам жіночої статі надано дозвіл на отримання Маріїнського знака і на підвищення платні кожні п'ять років. Це училище було відкрите 15 жовтня 1861 року. У дисертації систематизовано відомості про тривалу підготовчу роботу до цього, про організацію навчально-виховного процесу, склад учительського корпусу, програму викладання навчальних дисциплін, обсяг отримуваних знань з кожного предмета тощо. Але одне єпархіальне жіноче училище не могло задовольнити попит на освіту. Духovenство мало приблизно стільки саме доньок як і синів, і якщо, наприклад, у 1868 році у 5-ти чоловічих училищах навчалося 1524 учнів, то в жіночому – 157 учениць. Поза тим, на сторінках церковної преси підкреслювалась вагомість освіти для дівчат, якби усі доньки сільського духовенства могли здобути освіту, то користь від них для сільського населення

була б значно більша. Оскільки, здобувши освіту, дівчата духовного стану ставали учительками в народних школах, сіяли знання серед простого сільського люду. З огляду на це, висловлювались пропозиції про відкриття жіночих духовних початкових училищ в кожному повіті.

Київське жіноче духовне училище функціонувало 32 роки, а в липня 1892 року за рішенням Св. Синоду було розділене на два самостійні навчальні заклади. У дисертації проаналізовано нововведення у навчально-виховний процес жіночих духовних училищ на основі статуту 1868 року. Нова сторінка в історії єпархіальних жіночих духовних училищ пов'язана із запровадженням "височайше" затвердженого у 1901 році статуту жіночих училищ духовного відомства. Новим статутом ліквідовувались деякі особливості училищного життя різних закладів і запроваджувався єдиний типовий порядок функціонування жіночих навчальних закладів. На підставі порівняльного аналізу у дисертації виокремлено особливості нового статуту.

Окрім двох єпархіальних духовних жіночих училищ, в Київській єпархії діяли навчальні заклади при Києво-Флорівському першокласному, Ржищівському заштатному та Лебединському жіночому монастирях. Ці жіночі училища мали значно менші фінансові можливості, а тому в них виховувалось не багато учениць. Ці освітні заклади дозволяли, хоча б частково вирішити питання надання освіти представницям жіночої статі сільського православного духовенства. В дисертації виокремлено особливості функціонування цих навчальних закладів духовного відомства.

Духовенство Київської єпархії виховувало своїх дітей і в світських навчальних закладах. Водночас наведені в дисертації цифрові показники охопленості дітей духовенства різними навчальними закладами переконливо доводять, що діти сільського духовенства здобували освіту переважно в системі духовного відомства. З 1864 р. дітям священнослужителів було дозволено навчатися в гімназіях; з 1866 р. до духовних семінарій могли вступати усі, без винятку, православні, а за законом від 26 травня 1869 року діти православного духовенства уже не належали до духовного стану, але за ними зберігалось право на здобуття духовної освіти та вступу до кліру. Тому діти священників та дияконів отримували права особистих дворян. Однак духовенство тяжіло до традиційної становості. Мотиваційним підґрунтям прийняття зазначеного закону було визнання кількості духовенства надлишковою, тому з духовенства виключалися усі особи, які не мали сану священника або не перебували на посаді псаломника. Та не дивлячись на це, православне духовенство трималось осібно від інших станів і прагнуло дати своїм дітям якщо не духовну, то світську гуманітарну освіту.

Виходячи із завдань духовної освіти, визначальними були не кількісні показники освіченості православного духівництва, а стан релігійно-морального виховання в духовно-навчальних закладах. Для ілюстрації уваги до цієї складової частини освітнього рівня, в дисертації розглянуто доручення Св.Синоду єпархіальним Преосвященним (квітень 1881 р.) потурбуватися, щоб вихованці духовних семінарій та учні 2-4 класів духовних училищ обов'язково брали участь у

церковних богослужіннях. Тому керівництво семінарій та духовних училищ було зобов'язане наглядати за правильним читанням та церковним співом, організовувати попередню підготовку вихованців до богослужінь. Циркулярним указом Св.Синоду від 1883 року єпархіальні архієреї були зобов'язані слідкувати, щоб вихователі духовно-навчальних закладів при кожній нагоді прививали учням любов і повагу до священницької праці та власним прикладом залучали вихованців до відвідування богослужінь, щоб самі вели себе чинно, благоговійно, правильно читали молитви і діяли за церковним статутом.

У підрозділі 4.2. – *“Удосконалення духовної школи в досліджуваний період”* – аналізується практика керівництва системою освіти, простежується еволюція реформаторських зусиль державно-церковного керівництва та поліпшення духовної освіти.

За пропозицією Обер-прокурора Св.Синоду кн. А.Н.Голіцина, що була "скріплена монаршою волею 29 листопада 1807 року", створено спеціальний орган – Комітет для удосконалення духовних училищ. Основним його завданням була розробка питань удосконалення духовної освіти та поліпшення становища парафіяльного духовенства. Про важливість цього завдання свідчив склад Комітету: його очолив сам Обер-прокурор Св.Синоду, а членами призначені першоієрархи церкви та високопосадовці від Синоду. Першим результатом діяльності Комітету став проект правил про утворення духовних училищ та утримання духовенства при церквах. Центральною ідеєю проекту було розуміння того, що поліпшити стан духовенства неможливо без піднесення рівня його освіти. Відтак, документ, умовно, складався з двох частин: перша – про училища, друга – про духовенство. У першій частині йшлося про усі види духовних навчальних закладів, про навчальні дисципліни, про умови прийому і утримання учнів, про обов'язки вчителів тощо. У другій – були точно визначені класи церков, оклади причтів, умови призначення та переходу на іншу парафію. Комітет розробляв принципи функціонування освітньої системи та займався пошуком джерел фінансування освітніх закладів. Пріоритетними Комітет визначав такі положення: школи духовного відомства повинні мати власне керівництво, незалежне від цивільних властей, воно має бути єдине для усіх видів духовних навчальних закладів, які поділяються на ступені відповідно до потреб духовенства. Основоположними принципами щодо становища парафіяльного духовенства Комітет визначив наступні: збір духовенством коштів за відправлення треб має бути замінений встановленим йому постійним утриманням; місця при церквах повинні бути поділені пропорційно прибуткам, а класи співвіднесені з рівнем освіти та поведінки пошукувачів місць служби. Комітетом була розроблена схема фінансового забезпечення духовних навчальних закладів, проаналізовано потенціал основних джерел фінансових надходжень. До початку 1808 року Комітет підготував ґрунтовні пропозиції щодо функціонування системи освіти ("Нечертание правил о образовании духовных училищ и о содержании духовенства при церквах"), які, після погодження фінансової частини з державним казначейством, були затверджені. Перша частина документу, маючи силу

статутних положень, діяла до 1814 року, а потім була переглянута і виправлена. Керівництво освітянською сферою передавалось спеціально створеній інституції - Комітету Духовних Училищ, який діяв до 1839 року.

З 1839 до 1867 року система духовної освіти перебувала у віданні Духовно-Навчального Управління. Особливо активною діяльністю цієї інституції була в період суспільних реформ 60-х років XIX ст. Якісно новий період в діяльності духовно-навчальних закладів був пов'язаний з діяльністю спеціально утвореного при Св.Синоді Навчального Комітету, очолюваного Митрополитом Київським і Галицьким Арсенієм. Уже в травні 1867 року були "височайше" затверджені підготовлені Навчальним Комітетом статuti семінарій і духовних училищ та положення про Навчальний Комітет.

Аналіз діяльності Навчального Комітету (здійснювалась на колегіальних началах) підставово увиразнює два періоди його функціонування: перший – з часу утворення до 1884 року (на цей період припадає здійснення навчальної реформи 1867 року); другий – після 1884 року (період розробки і запровадження нових статутів навчальних закладів). Характерна особливість першого періоду визначалася сутністю реформи 1867 року, яка збільшувала самостійність місцевих правлінь духовно-навчальних закладів, запроваджувала систему виборів начальників і наставників, розширювала участь єпархіального духовенства в справах навчальних закладів. У навчальній сфері реформа характеризувалася перевагою загальноосвітніх предметів з глибоким вивченням класичних мов та математики і зосередженням богословських предметів у двох останніх класах семінарії. Упродовж першого періоду своєї діяльності Навчальний Комітет опікувався також питаннями лібералізації системи духовної освіти.

Упродовж другого періоду (з 1884 р.), напрям діяльності Комітету визначався рисами новоприйнятих статутів навчальних закладів, які фіксували: відміну виборності і запровадження адміністративного порядку призначення посадових осіб, підпорядкування правлінь духовно-навчальних закладів єпархіальним архієреям, обмеження прав з'їздів духовенства в освітянській сфері, скорочення загальноосвітнього курсу (обмеження викладання давніх мов і математики, відміна обов'язкового вивчення нових мов), збільшення годин на вивчення богословських наук, частина яких з двох останніх переносилась у нижчі класи семінарії. Тому багато чого із запровадженого Комітетом було відхилено, а сам він потрапив під пильний контроль Св.Синоду. У дисертації розкрито систему роз'яснювальної та інформаційної, організаційно-виховної та кадрової роботи Комітету, його керівництво духовними навчальними закладами усіх типів.

Аналіз періодичної церковної преси показав, що саме з 60-х років XIX ст. розпочалося активне обговорення питань розвитку духовної освіти. У полі суспільного зацікавлення опинялись практично усі питання функціонування навчальних закладів. На шпальтах періодичних друкованих видань порушувалися питання і про "основные начала, на которых должна быть построена учебная часть учебного заведения", і про зміст та якість духовної освіти, і про єдність навчання та виховання, і про вищість духовної освіти над світською. Бачення духовенством

та службовцями духовного відомства цих питань, що містилося на шпальтах церковної преси, знайшло відображення у даному підрозділі дисертації.

П'ятий розділ – “Матеріальне становище сільського парафіяльного духівництва: поліпшення в процесі зросійщення” – містить характеристику рівня матеріального забезпечення духовенства, який значною мірою залежав від державної підтримки.

У підрозділі 5.1 – “Державна політика та місцева практика матеріального забезпечення парафіяльного духовенства” – встановлено, що російська державна влада від початку інкорпорації українських земель, прагнучи піднести престиж православного духовенства в сполонізованому краї та завоювати симпатії духовного стану, що мав найбільший вплив на переважну більшість населення цих земель – селянство, переймалася поліпшенням матеріального становища православного духовенства. Перша спроба вирішити питання казенної платні духовенству була здійснена у 1807 році; друга, але теж, безуспішна – в 1828 р. Згідно з положенням 1842 р. з 1848 до 1860 р. казенна платня була регулярною. З 1861 року регулярне збільшення казенних виплат припинилося і уряд почав вишукувати місцеві способи для подальшого забезпечення духовенства. Було створене окреме “присутствие” у справах православного духовенства, яке упродовж 23 років упорядковувало місцеві джерела утримання духовенства. Такими джерелами були: 1) добровільні подяки парафіян за відправку християнських треб; 2) прибутки з церковної землі і платня парафіян причту замість обов'язкового обробітку священницької землі; 3) відсотки з банківських вкладів на користь причту; 4) прибутки з церковних оброчних статей, які теж призначалися причту. Черговий раз питання про забезпечення платнею парафіяльного духовенства було порушене у 1893 році, коли Держрада рекомендувала Обер-прокурору Св.Синоду щорічно подавати клопотання про поступове збільшення казенних видатків на утримання парафіяльного духовенства.

Необхідність остаточного вирішення питання казенного утримання духовенства визнавалася не тільки Св.Синодом, а й органами законодавчої влади. Так, Державна Дума 20 травня 1908 р. визнала за необхідне, щоб відомство православного сповідання розробило і внесло в законодавчому порядку “план определенного обеспечения городского и сельского духовенства ежегодным содержанием”. У свою чергу Св.Синод своїм рішенням від 27-29 червня 1910 р. визнав за необхідне створення Особливого комітету під головуванням Київського Митрополита Флавіана, який зайнявся розробкою таких питань: 1) про бажані норми достатнього утримання духовенства, які б відповідали сучасним умовам життя; 2) про існуючі місцеві джерела і способи забезпечення священно- і церковнослужителів, як додаткові до виплат з Державного казначейства і незалежні від них; 3) про розмір загальної суми, необхідної для завершення справи забезпечення духовенства шляхом виплат з державного казначейства, додатково до місцевих коштів, зі встановленням порядку поступовості виплати цієї суми; 4) про оптимальні способи уникнення непорозумінь у стосунках духовенства з парафіянами, які виникали при тодішніх способах забезпечення причтів. До 1913 року тривали пошуки шляхів вирішення цих

питань і тільки влітку 1914 року монаршою волею скріплено два закони про утримання міського та сільського духовенства. У разі реалізації цих законів, питання про матеріальне забезпечення православного духовенства було б остаточно вирішене. Але на заваді стала Перша світова війна.

У дисертації розкрита діяльність спеціального громадського утворення – церковного попечительства, яке взяло на себе турботу про бідних духовного стану, калік, сиріт та вдів духовенства.

У ході характеристики головних джерел утримання парафіяльних причтів Київської єпархії, у дисертації увиразнено політику російського самодержавства щодо володінь польських землевласників, а також тих церковних земель, які за ерекцією землевласники виділяли православним храмам. Запровадження єдиного розміру церковних земель – 33 дес. мало утвердити стабільність надходження прибутків від землі і забезпечити духовенство від свавілля поміщиків, особливо польських. Унормування церковних наділів розтяглося до другої половини 30-х років XIX ст., коли розпочалася підготовка до секуляризації церковного землеволодіння католицького духовенства на Правобережній Україні. У січні 1840 р. російський імператор розпорядився про створення спеціального комітету з міністрів державних маєтностей та внутрішніх справ і Обер-прокурора Св.Синоду, який мав вирішити питання про церковні маєтки у річищі політики самодержавства. Комітет визначив основні заходи, які необхідно було здійснити в ході секуляризації церковного землеволодіння: 1) передати у відомство державних маєтностей власність православного, католицького та іншого духовенства, "за винятком маєтків, якими володіє парафіяльне духовенство, яке особисто виконує в парафіях свої обов'язки"; 2) передбачалося в маєтках, які залишилися в руках парафіяльного духовенства "визначити відносини й обов'язки селян до землі й до власників на особливих підставах..."; 3) міністру державних маєтностей запропонувати подати розрахунки доходів конфіскованих маєтків, призначених для утримання духовенства. Прийняття остаточного рішення затягнулось до 1843 року, коли урядом було визнано за доцільне передати у відання казни і маєтки парафіяльних церков, причому – католицькі негайно, а православні – поступово, з урахуванням можливості й зручності місцевих обставин. Однак синодальний указ від 7 липня 1843 року уточнив, що від православних причтів маєтки забиралися лише у вакантних парафіях та віддані в оренду, решта ж залишилися у власності церкви до подальших розпоряджень.

У підрозділі 5.2 – *“Зміни в матеріальному становищі парафіяльного духовенства після запровадження “Положення...” 1842 року”* – розглянуто законодавчі зусилля влади, спрямовані на піднесення добробуту православного духівництва, та вплив нововведень на стосунки духовенства з вірянами.

“Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою в губерніях Вітебській, Могилівській, Мінській, Віленській, Гродненській, у Ковельському й Овруцькому повітах Волинської та в Білостоцькій області” (від 20 липня 1842 року) з 31 серпня 1843 року уряд поширив на всю Правобережну Україну. Воно передбачало

унормування пропорції церковної землі сільських причтів, відносин священника з селянами щодо обробітку землі, будівництва причтового житла та господарських будівель і надання одноразової допомоги новопризначеним священникам. Запровадження нових правил істотно поліпшувало матеріальне становище парафіяльного духовенства і в разі їх реалізації, місцеві священники, за висловом сучасника, могли б стати заможнішими за поміщиків. Але втілення в життя “Положення...” наштовхнулося на глуху стіну селянського незадоволення та поміщицької байдужості. Вдалося з’ясувати, що після оприлюднення “Положення...”, яке законсервувало на селі архаїчні форми господарювання, криза яких на той час уже була очевидною, у середовищі селянства зростало невдоволення одержавленою і русифікованою церквою. Тому почастишали скарги священників на те, що селяни стали рідко відвідувати церкву, а недільні і святкові дні проводять у корчмах. Охолодження у стосунках парафіяльного духовенства з селянством не могло бути не поміченим імперською владою. У підрозділі наведено оцінку відносин духовенства зі селянством єпархіального архієрея Преосвященного Філарета на вимогу Обер-прокурора Св.Синоду графа О.П.Толстого, яка мала спростувати побоювання російського уряду. Лейтмотивом досить розлогої відповіді митрополита була теза про те, що духовний зв’язок сільського духовенства з селянством не порушено, а дезорганізували стабільність парафій польські землевласники, які не хочуть ні землі виділяти, ні житла духовенству будувати, а поліпшення матеріального, а отже і морального, стану православного духовенства для них є особливо ненависним.

Аналіз статистичних показників забезпеченості парафіяльного духовенства землями, житлом, платнею та добровільною милостиною парафіян і розвиток самого процесу матеріального забезпечення духовництва єпархії, дає підстави спростувати поширене в радянській історіографії твердження про високий рівень майнової забезпеченості православного парафіяльного духовенства. Звернення до відповідних показників по Волинській і Подільській губерніях підтвердило загальну тенденцію в оцінках матеріального становища парафіяльного духовенства підросійського Правобережжя як посереднього.

Справа поліпшення майнової забезпеченості сільського кліру розтяглася аж до кінця XIX ст. Випробуваний урядом один із способів поліпшити матеріальне становище сільського духовенства у 70-80-х роках XIX ст. – скорочення кількості парафій та числа причтів – виявився не ефективним і до того ж – викликав незадоволення духовенства. Тому знову казенне фінансування духовенства опинилося в центрі уваги. У Держраду було внесене клопотання про відновлення з 1893 р. щорічних казенних видатків на поліпшення становища духовенства. Джерела уможливили викласти загальні підрахунки необхідних для цього казенних коштів. Виходячи з запиту Обер-прокурора Св.Синоду про необхідність виділення 1,5 млн. руб. на утримання штатного духовенства у 1894 р., Держрада, враховуючи фінансові можливості казначейства, визнала за можливе виділити тільки 500 тис. руб. Тому питання вирішене не було. У 1901 р. Обер-прокурор Св.Синоду К.Побєдоносцев константував, що “материальное положение духовенства

представляет большое место в церковно-общественной жизни”, а відтак “домашняя жизнь сельського духовенства очень незатейлива. Псаломщики, семейные диаконы живут нисколько не лучше крестьянина”.

Складовою частиною системи матеріального забезпечення православного духовенства було пенсійне забезпечення. Беручи початок з 1823 року, воно перебувало у полі уваги державної і церковної влади упродовж усього досліджуваного періоду. Порівняння тимчасових правил виділення пенсій 1866 р. і пенсійного статуту 1902 р., дало підстави стверджувати, що тільки на початок ХХ ст. були сформовані основні засади матеріальної підтримки позаштатного духовенства: право на пенсії надавалось усьому духовенству, яке перебувало на службі й здійснювало відрахунки зі своїх посадових окладів; встановлювалась пенсія за втратою годувальника (вдові призначалася половина пенсії чоловіка, а інша половина поділялася між дітьми і виплачувалась дітям до 21 року). Статут 1902 року гарантував пенсії духовенству у чітко визначених розмірах і унормовував матеріальну підтримку вдовам і дітям священнослужителів та церковнослужителів. У 1914-му році вносилися зміни до пенсійного статуту 1902 року. Вони стосувалися розмірів пенсій, які мали бути співвіднесені з новими посадовими окладами.

У розділі зроблено висновок про те, що матеріальне забезпечення духовенства знаходилося в полі уваги держави, що свідчить про намагання влади шляхом поліпшення забезпеченості духовенства підпорядкувати його і створити собі опору серед широких народних мас.

Розділ шостий – “Православне духовенство на сторожі суспільної моралі та громадського порядку” – розкриває його діяльність, спрямовану на самовдосконалення, та посилення впливу на суспільну мораль та громадський порядок.

У підрозділі 6.1 – “Піднесення моральності парафіяльного духівництва як засіб підвищення авторитету церкви” – підкреслено, що при загальній позитивній характеристиці моральності православного духовенства, церковне керівництво знало і про негативні явища в середовищі пастирів церкви. У звіті монарху про стан духовного відомства, Обер-прокурор Св.Синоду вказував на існування і таких негативних явищ: “нетрезвость, – порок обций с народом, – сутяжничество, споры и пререкания, то между самими причтами, то между причтом и прихожанами; вымогательства при требоисправлениях и т.д.” (Всепопданеший отчет обер-прокурора Св.Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1888-1889 годы. – Спб., 1891. – С.53). Причину подібних негараздів Обер-прокурор Св.Синоду бачив у недостатньому матеріальному забезпеченні сільського духовенства, відтак духовенство “поглощено заботами об обеспечении своих материальных нужд, ежедневно сталкиваясь с прихожанами на почве мелочных житейских интересов, в ущерб своему нравственному авторитету и достоинству“. До того ж, сільське духовенство, мешкаючи поряд з простим людом, часто поділяло з ним сільський побут, долало такі ж побутові негаразди, господарські проблеми тощо. Сільські пастирі виростили і формувалися серед селян, тому спорідненим із селянським був світогляд сільського духовенства.

Превалюючим чинником були спільні риси економічного, етнографічного, побутового середовища з простим народом, які породжували деякі відступи від норм християнської моралі. Свідченням занепаду моральних норм та втрати авторитету духовенства вважалися і відступи від загальноприйнятої богослужбової практики, порушення благочестя, поширення марновірства і т. і. Найбільше звинувачувались у цьому заштатні священики, тобто те покоління сільських пастирів, які обиралися ще сільською общиною і часто керувалися не канонічними нормами, а народними традиціями, зберігаючи тісний зв'язок з народною культурою, мовою, звичаями.

Тому в період русифікації церкви на українських землях, церковне керівництво прагнуло удосконалення богослужбової практики, відсторонення від відправи християнських таїнств заштатного духовенства, утвердження благочестя і викорінення релігійного марновірства. Єпархіальне начальство зобов'язувало духовенство слідкувати за якістю іконописання, за дотриманням єдиного часу благовісту на богослужіння, за регулярністю відправи церковних служб. Усе це мало сприяти піднесенню моральності самого духовенства та авторитету церкви в цілому.

У підрозділі 6.2 – *“Заходи щодо посилення впливу Православної Церкви на релігійну та суспільну свідомість вірян”* – з'ясовано, що одним з потужних засобів впливу була проповідницька діяльність духовенства. Уярмлений і позбавлений освіти православний люд потребував наставників віри і моралі. Найближче до нього стояв парафіяльний священик, який найбільше знав потреби і прагнення своєї пастви, відтак на духовенство і покладалося завдання впливати на віру і мораль православного населення. Церковні проповіді оцінювалися як дієвий засіб впливу на населення, як спосіб популяризації рішень влади, виховання покірності та законопослушності і, врешті, як спосіб підтримки існуючого ладу. Традиція проповідницької діяльності в Київській єпархії тягнулася ще з могилянських часів, а в період, що досліджується набула значного поширення та вдосконалення. Базою проповідництва була Київська духовна Академія, при якій з 1837 року видавалось *“Воскресное Чтение”*, яке слугувало органом місцевого проповідництва. З 1860-х років взірцеві проповіді, матеріали для підготовки проповідей друкувалися на сторінках *“Трудов Киевской Духовной Академии”*, *“Руководства для сельских пастырей”* та *“Киевских епархиальных ведомостей”*. Наведені у дисертації кількісні показники таких публікацій дають підстави для твердження, що єпархіальне керівництво надавало значної уваги проповідницькій діяльності духовенства. Потужна школа церковного проповідництва склалася в Києві. До того ж, саме проповіді були найдешевшим і найефективнішим способом передачі будь-якої інформації, іноді чисто побутового характеру (як засоби боротьби з коров'ячою віспою, ящуrom тощо). А щодо проповідей морально-релігійного змісту, то вони однозначно вважалися найпотужнішим каналом впливу на релігійну свідомість вірян. Пастирі розуміли, що *“богослужение, совершаемое ими с надлежащим благочестием и смыслом, имеет глубокое благотворное влияние на молящихся”*. Тому священнослужителі були зобов'язані здійснювати богослужіння

“истово и без поспешности”. Посиленню впливу богослужіння сприяло емоційне сприйняття, яке підсилював церковний спів. Удосконалення церковного співу, організація церковних хорів теж перебували під контролем керівництва церкви.

На формування релігійної свідомості православних вірян неабиякий вплив справляв зовнішній вигляд храмів та впорядкованість церковного життя. Упродовж другої половини ХІХ ст. особливо активним був процес будівництва нових храмів, але переважно – дерев'яних. Динаміку змін ілюструють наступні підрахунки: у 1841 р. з 1393 храмів Київської єпархії кам'яними були 107, або 7,6 %, а в 1903 р. з 1654 церков кам'яними були 249, що складало 15,0 %. Такі зрушення стали можливими тому, що з 60-х років ХІХ ст. справу будівництва нових церков узяв під свій контроль уряд. У Києві було створене спеціальне “присутствие” з церковно-будівельних справ під головуванням Начальника губернії, до складу якого увійшли: віце-губернатор, представник від єпархіального відомства, управляючий палатою держмайна, представник від “присутствия” у селянських справах, губернський та ще три архітектори. Такий авторитетний склад свідчив про важливість цієї справи. Був впорядкований і процес виділення казенних коштів. У дисертації наведено кількісні показники церковних будівель по повітах Київської губернії-єпархії, які дали можливість заключити, що наприкінці ХІХ ст. серед міських храмів дерев'яних було 17,5 %, а серед сільських – 91,0 %. Зрозумілою стає посилена увага єпархіального керівництва до храмобудування, адже заново збудовані кам'яні світлі і величні храми, їх антураж більше впливали на релігійну свідомість православного люду.

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. парафіяльне духовенство, особливо сільське, розгорнуло широку організаторську та роз'яснювальну роботу, спрямовану на боротьбу з пияцтвом. Було створено розгалужену систему громадських утворень (єпархіальне, повітові, парафіяльні попечительства народною тверезістю тощо), які на основі складених та затверджених статутів, прагнули викоринити це побутове та суспільне зло. На початку ХХ ст. проводились загальноросійські "свята тверезості", організатором яких було православне духовенство.

Православне духовенство мало неабиякий вплив на формування суспільної моралі. Особливо відчутним це ставало в періоди воєнних катастроф та суспільних трансформацій. У досліджуваних хронологічних межах таким був період Першої світової війни та революційних потрясінь 1917-1920 років. Частина духовенства, переважно ієрархи, висловлювались за підтримку старої російської влади, свідомо ж частина парафіяльних священників перейшла на бік демократичних політичних сил. Попри брак необхідних показників для підрахунку, авторка вважає, що значною була кількість низового духовенства, яка прагнула змін у суспільстві. У дисертації показана благодійницька діяльність православного духовенства щодо учасників бойових дій, поранених воїнів, сиріт, вдів.

У **висновках** сформульовано основні положення дослідження, обґрунтовано положення, які виносяться на захист.

У процесі дослідження дисертанткою було виявлено, систематизовано та проаналізовано значну кількість архівних і опублікованих джерел, що уможливило характеристику православного парафіяльного духовенства в структурі церковної ієрархії та дозволило увиразнити його соціально-економічні та політичні виміри.

Встановлено, що соціальна історія православного парафіяльного духовенства Київської єпархії імперського періоду не була предметом спеціального наукового дослідження. У наукових працях з історії Православної Церкви в Україні, здебільшого, підлягала аналізу участь духовенства у громадсько-політичному та національно-культурному житті, його освітня діяльність. Водночас лакунарність дослідження духовенства як суспільного стану в цілому, та його найчисельнішої частини – сільського духівництва, стала мотиваційним чинником для проведення комплексного дослідження задекларованої проблеми.

Показано процес формування територіально-адміністративної структури Київської єпархії. У хронологічній послідовності простежено, як із колишніх підпольських земель за російським зразком територіально-адміністративного устрою формувалася державна і церковна адміністрація. Одночасне формування цих структур означало підпорядкування єпархіальної церковної структури загальноімперській системі керівництва. Для зручності керівництва територіальний поділ губернії і єпархії збігався, втискувався в одні рамки з однойменними назвами, а єпархіальна вертикаль церковного керівництва була однотипною з державно-адміністративною системою. Тобто уніфікація адміністративно-територіального устрою й системи єпархіального управління за загальноімперським зразком імпліцитно сприяла зросійщенню національної церкви на українських землях. Найвіддаленішим від центру владної вертикалі єпархіального управління було сільське парафіяльне духовенство. Окрім того, на відміну від посадовців вищої єпархіальної і навіть повітової ланки, представники сільського духовенства здебільшого були місцевого походження, мали тісний контакт з вірянами, переважно зберігали традиції національної церкви, і, навіть попри значну чисельність і територіальну розпорошеність, найменше упосліджували зросійщення.

Аналіз статистичних показників державних установ та церковних структур дозволив визначити чисельність парафіяльного духовенства Київської єпархії (в середньому парафіяльне духовенство єпархії складало 17 тис. осіб, серед них сільського налічувалось – 12 тис. осіб). Демографічні показники свідчать про кількісне зростання суспільного стану, що частково обумовлюється природно-регулятивною функцією церковно-релігійних канонів православ'я. Збільшенню чисельності духовенства сприяла також його станова замкнутість, яка від початку ХІХ ст. підтримувалася російською владою (указами 1808 і 1814 років усіх дітей духовенства було наказано зараховувати тільки до духовного стану). Однак із часом через обтяжливість для державної казни, з одного боку, та окремі негативні процеси в церковному середовищі, з іншого, 1869 року за ініціативою духовенства станова замкнутість була формально ліквідована, хоча й зберігалася інерційно. Відтак зростання кількості духовенства зазнало регулювання з боку держави: визначення штату церков і причтів, виведення духовенства невеликих парафій поза

штат, переведення церков у "приписні" тощо. Одним із наслідків зазначених заходів стало зменшення штатного парафіяльного духовенства. Водночас регулююча й контролююча функція держави знайшла вияв і в царині опосередкованого впливу на духовенство. Зокрема йдеться про регулювання питань системи матеріального та пенсійного забезпечення; статусу вдів духовенства; дозволу дітям зі священницьких родин навчатися у світських навчальних закладах тощо.

Виявлені архівні документи дозволили простежити еволюцію стосунків сільського парафіяльного духовенства зі селянами. Передусім видається підставою спростувати загальне твердження офіційної історіографії про зросійщення усіх гілок владної вертикалі Православної Церкви на українських землях та про "перетворення українських "батюшок" у російських попів". З'ясовано, що на парафіяльному рівні такого різкого переходу упродовж періоду, що досліджується, не спостерігалось. Наприкінці XVIII і до 40-х років XIX ст. зберігався тісний зв'язок сільського парафіяльного духовенства зі сільською громадою. Однією з причин зазначеного був закріплений законодавчо (а згодом, як такий, що зберігався формально) порядок призначення на парафію (шляхом виборів, а з часом запровадження однорічного випробувального терміну та схвалення сільською громадою кандидатури духовного пастиря). Посутньою виявилася матеріальна залежність сільського духовенства від селян, що впливало також та характер відносин цих структур соціуму. Водночас не варто ігнорувати морально – регулюючий чинник: сама віра передбачає довірливі стосунки між пастирем церкви і мирянами. Документи свідчать, що, попри тиск державно-бюрократичного механізму на духовенство щодо виконання не властивих йому чиновницьких функцій, старе сільське духовенство між пресом влади та своїми парафіянами виявляло співчутливе ставлення до останніх. Молода генерація духовенства, здобуваючи освіту й виховання у російських школах, повертаючись у парафії своїх батьків, вдавалася до балансування між вимогами бюрократичної системи, ієрархічного підпорядкування та необхідністю вибудовувати відносини співжиття з вірянами.

У Київській єпархії кінця XVIII-початку XX ст. сформувалася й доволі продуктивно функціонувала чітка система духовної освіти. З-поміж навчальних закладів виокремлено Київську духовну Академію (одна з п'яти в Російській імперії), Київську духовну семінарію, п'ять чоловічих духовних училищ (Києво-Софійське, Києво-Подільське, Богуславське, Черкаське, Уманське). Для дівчат духовного стану діяли училища при Флоровському, Лебединському, Ржищевському жіночих монастирях та Київське жіноче духовне училище, яке згодом було поділене на два навчальні заклади. Система духовної освіти в Російській імперії була уніфікованою, але шляхом демократизації управління нею (єпархіальні і з'їзди духовенства училищних округів) духовенство постійно перебувало у пошуках оптимізації навчально-виховного процесу (запровадження світського компоненту в навчальні програми, викорінення традицій старої бурси і т. ін.). У розвитку системи духовної освіти єпархії в хронологічних межах

дослідження виокремлено кілька етапів: початок XIX – до середини XIX – традиційна духовна школа, процес реформування на хвилі ліберальних реформ 60-х років XIX ст. і період контрреформ в шкільній освіті 80-х років XIX ст.

Матеріальне забезпечення парафіяльного духовенства з часу запровадження казенної платні було одним із засобів регулювання його соціального статусу. Традиційними джерелами утримання церковних причтів були: плата за треби, добровільні пожертвування, прибутки від церковних капіталів (банківських вкладів) та прибутки від церковної землі. Запроваджуючи грошову компенсацію замість обробітку селянами церковної землі, зобов'язавши поміщиків і селян будувати житло для причтів, взявши на себе одноразову виплату матеріальної допомоги новопризначеним священикам, уряд поліпшив матеріальне становище духовенства. Але стратегічною метою цих тактичних дій було посилення контролю за духовенством. Таке "підкупання" російського уряду про Православну Церкву на донедавна полонізованих землях, звичайно, сприяло її зміцненню та підвищенню соціального статусу, але водночас пришвидшувало її одержавлення й охолоджувало відносини сільського духовенства та населення. У Київській єпархії матеріальне становище парафіяльного духовенства було кращим, ніж в інших єпархіях, що посутньо впливало на тісніші стосунки кліру з парафіянами. Загалом, матеріальне становище сільського духовенства, через позиціонування держави на його підтримку, упродовж досліджуваного періоду здебільшого поліпшувалося. Однак водночас для духовенства це означало його подальше одержавлення.

Функціонально діяльнісна складова православного духовенства охоплювала богослужіння, проповідництво та опікування освітою народу. Виконання цих завдань передбачало формування освіченого, глибоко духовного й морально стійкого пастиря церкви. Однак серед духовенства було чимало тих, хто не мав здібностей до навчання, відступався від принципів християнської моралі, підривав авторитет священництва. Єпархіальне керівництво у звітах Св. Синоду подавало інформацію про подібні випадки, пояснюючи їх тим, що сільське духовенство у побуті слабко відрізнялося від простого народу, тісно контактувало з ним тощо. Навіть Ober-прокурор Св. Синоду у звіті імператору вказував на факти крадіжок, бродяжництва, п'янства серед духовенства. З подібними явищами велася боротьба, існувала система покарань (аж до позбавлення духовного сану назавжди) та ін.

Таким чином, аналіз джерельної бази та виконане дослідження переконливо доводять нагальну необхідність подальшої наукової розробки соціальної історії православного духовенства. Якщо в регіональному аспекті, дотично чи опосередковано, проблема частково висвітлювалась, то на рівні мікроісторії вона потребує ще значних дослідницьких зусиль. З огляду на активне поповнення останніми роками новітньої історіографії працями з повсякденної історії, дослідженнями історії селянства, робітництва, купецтва, дворянства, шляхти, всебічного дослідження потребує соціальна історія православного духовенства як комплексна наскрізна проблема.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії:

1. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття / Т. В. Кузнець. – К. : Вид. "Київський ун-т", 2006. – 608 с.
2. Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії : узагальнений портрет кінця ХVІІІ ст. – поч. ХХ ст. / Т. В. Кузнець. – Умань : Візаві, 2013. – 464 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

3. Кузнець Т. В. Міжконфесійні трансформації православ'я і уніатства в другій половині ХVІІІ ст. на Уманщині / Т. В. Кузнець // Вісн. Київського слависти. ун-ту. – К., 2004. – № 18. – С. 53–65.
4. Кузнець Т. В. Православне населення Уманщини ХІХ – початку ХХ століття за даними державної та церковної статистики / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2004. – Вип. 7. – С. 18–23.
5. Кузнець Т. В. Священики Уманщини в історії та культурі України початку ХХ століття / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 254–260.
6. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманського повіту за матеріалами „Киевских Епархиальных Ведомостей” / Т. В. Кузнець // Київська старовина. – 2004. – № 1. – С. 135–149.
7. Кузнець Т. В. Православний клір Уманщини в середині ХІХ століття / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 45–51.
8. Кузнець Т. В. Клірові відомості православних церков Уманського повіту за 1913 рік про населення регіону напередодні Першої світової війни / Т. В. Кузнець // Південний архів : зб. наук. пр. Історичні науки. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2006. – Вип. 22. – С. 167–174.
9. Кузнець Т. В. Церковне землеволодіння православного кліру Уманського повіту в ХІХ ст. / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2006. – Вип. 10. – С. 27–33.
10. Кузнець Т. В. Церковнопарафіяльні школи Уманського повіту в середині 60-х – середині 80-х років ХІХ століття як основна ланка освіти сільських дітей / Т. В. Кузнець // Укр. селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 120–124.
11. Кузнець Т. В. Єпископ Феодосій Олтаржевський в національно-духовному житті України кінця ХІХ – початку ХХ століття / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького

- держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 27–33.
12. Кузнець Т. В. Історична біографістика в регіональних дослідженнях (на прикладі імені єпископа Полтавського і Переяславського Олександра Павловича) / Т. В. Кузнець // Зб. наук. пр. Серія "Історія та географія" / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : Майдан, 2007. – Вип. 27. – С. 214–217.
 13. Кузнець Т. В. Священицька родина Саббатовських в національно-духовному житті України початку ХХ століття / Т. В. Кузнець // Гілея наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 227–235.
 14. Кузнець Т. В. Біографічні публікації "Киевских епархиальных ведомостей" як джерело вивчення впливу православного духовенства на національно-духовне життя народу / Т. В. Кузнець // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – Вип. 9. – С. 318–324.
 15. Кузнець Т. В. Відміна кріпосного права і позиція Православної Церкви на прикладі Уманського повіту Київської губернії / Т. В. Кузнець // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 15–21.
 16. Кузнець Т. В. Протоірей Леонтій Гримальський в національно-духовному житті ХІХ – поч. ХХ ст. / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 118–120.
 17. Кузнець Т. В. Священицька родина Ящуржинських в громадсько-політичному житті України ХІХ ст. / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 27–30.
 18. Кузнець Т. В. Узагальнений портрет православного парафіяльного духовенства з некрологічних публікацій "Київських епархиальных ведомостей" (На прикладі Уманського повіту) / Т. В. Кузнець // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 201–208.
 19. Кузнець Т. В. Уманське вікаріатство в структурі єпархіального управління Київської митрополії ХІХ – початку ХХ століття / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2010. – Вип. 18. – С. 21–32.
 20. Кузнець Т. В. "Труди Киевской Духовной Академии" як джерело вивчення історії Православної Церкви в Україні / Т. В. Кузнець // Л-ра та культура Полісся / Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2011. – Вип. 64 : Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. – С. 186–200.
 21. Кузнець Т. В. "Труди Киевской Духовной Академии" як джерело вивчення біографій київських митрополитів / Т. В. Кузнець // Київська старовина. – 2012. – №4. – С. 132–137.
 22. Кузнець Т. В. Київська єпархія початку ХІХ ст.: формування церковно-адміністративної структури / Т. В. Кузнець // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-

ту імені Михайла Коцюбинського. Сер. : Історія : зб. наук. пр. – Вінниця, 2013. – Вип. 21. – С. 16–20.

23. Кузнець Т. В. Православне духовенство Київської єпархії у рідчій самодержавної політики зросійщення на початку ХХ ст. / Т. В. Кузнець // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2013. – Вип. 72. – С. 93–96.

Праці апробаційного характеру:

24. Кузнець Т. В. Архієпископ Іриней Нестерович в суспільно-політичному житті першої половини ХІХ ст. / Т. В. Кузнець // Розвиток наукових досліджень 2008 : матеріали ІУ Міжнар. наук.-практ. конф., Полтава, 24–26 листоп. 2008 р. – Полтава : Інтер Графіка, 2008. – Т. 4. – С. 47–51.
25. Кузнець Т. В. Історія православних храмів Уманщини в регіональному аспекті української історії Культурна спадщина України / Т. В. Кузнець // Матеріали Міжнародної наукової конференції, Умань, 15–16 трав. 2009 / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Нац. іст.-культур. Заповідник "Чигирин" / – Умань, 2010. – Ч. 2. – С. 21–24.
26. Кузнець Т. В. Духовні правління в єпархіальній структурі управління Православною Церквою в Україні ХІХ століття (на прикладі Уманського духовного правління) / Т. В. Кузнець // Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки : пошуки, роздуми, знахідки : матеріали Четвертої міжнар. наук. конф., Луганськ, 20–21 квіт. 2011 р. / Східно-укр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2011. – С. 96–98.
27. Кузнець Т. В. Запровадження московських богослужбових книг в Київській єпархії як засіб русифікації українців (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) / Т. В. Кузнець // Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у ХХ ст. : міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 12–13 квіт. 2013 р. – К., 2013. – С. 26–30.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

Монографія:

28. Кузнець Т. В. Населення Уманщини в ХІХ – на початку ХХ століття / Т. В. Кузнець. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2005. – 195 с.

Навчальний посібник:

29. Кузнець Т. В. Історія України ХІХ ст. : [навч. посіб.] / Т. В. Кузнець. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – 352 с.

Статті:

30. Кузнець Т. В. Населення Уманського повіту за даними перепису 1897 року: спроба комплексного аналізу / Т. В. Кузнець // Вісн. Київського слависти. ун-ту. Сер. : Історія. – К., 2003. – Вип. 14. – С. 263–273.

31. Кузнець Т. В. Освітній рівень населення Уманщини у другій половині XIX ст. / Т. В. Кузнець // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 1. – С. 138–142.
32. Кузнець Т. В. Російськомовне населення Уманського повіту в другій половині XIX ст. / Т. В. Кузнець // Вісн. Київського славистич. ун-ту. – К., 2003. – № 15. – С. 229–237.
33. Кузнець Т. В. Населення Уманського повіту Київської губернії за даними перепису 1920 року / Т. В. Кузнець // Л-ра та культура Полісся / Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2005. – Вип. 29 : Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті. – С. 256–263.
34. Кузнець Т. В. Хрисанф Ящуржинський у приватному та громадському житті / Т. В. Кузнець // Міжконфесійна палітра Уманщини XVIII–XX століть : зб. наук. пр. / УДПУ ім. Павла Тичини, Наук.-дослід. лаб. "Історичне краєзнавство Уманщини". – Умань : РВЦ "Софія", 2008. – С. 5–12.
35. Кузнець Т. В. Священицький син Данило Щербаківський в національно-культурному житті початку XX століття / Т. В. Кузнець // Регіональні проблеми української історії : зб. наук. пр. / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань, 2009. – Вип. 2. – С. 101–108.
36. Кузнець Т. В. Матеріальне становище православного кліру Уманщини в XIX – на початку XX століття / Т. В. Кузнець // Регіональні проблеми української історії : зб. наук. пр. / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – Вип. 3. – С. 123 – 127.
37. Кузнець Т. В. Свято-Георгіївський скит поблизу Умані / Т. В. Кузнець // Чумацький шлях. – 2010. – № 3. – С. 22.
38. Кузнець Т. В. "Труди Киевской Духовной Академии" як джерело вивчення історії Православної Церкви в Україні / Т. В. Кузнець // Л-ра та культура Полісся / Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2011. – Вип. 64 : Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. – С. 186–200.
39. Кузнець Т. В. Православні храми Уманщини : Св.-Троїцька церква в другій половині XIX – на початку XX ст. / Т. В. Кузнець // Регіональні проблеми української історії : зб. наук. пр. / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань, 2012. – Вип. 5. – С. 148-154.
40. Кузнець Т. В. Сторінки двохсотлітньої історії Уманського Свято-Миколаївського Собору / Т. В. Кузнець // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського Межиріччя : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Ін-т археології НАН України [та ін.]. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – С. 292–303.
41. Kuznetc T. Saint-Nicolas cathedral in Uman: from foundation till 30'e of the XX century / T. Kuznetc // International science Ukrainian edition, United states of America, december, 2010. – K. – New York, 2010. – P. 105–108.

АНОТАЦІЇ

Кузнець Т. В. Православне духовенство Київської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: соціально-економічні та політичні виміри. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди", Переяслав-Хмельницький, 2013.

На основі широкого кола історичних джерел (опублікованих та нововведених до наукового обігу архівних матеріалів) в дисертації реконструйована єпархіальна структура Православної Церкви, прослідковано процес упорядкування церковного життя на інкорпорованих Російською державою українських землях в імперський період. Основна увага зосереджена на кількісних та якісних характеристиках парафіяльного духовенства, показано еволюційні зміни його статусу, стосунків з переважною більшістю населення українських земель – селянством. Прослідковується державна політика щодо Православної Церкви та увиразнюється її вплив на найнижчу ланку в структурі єпархіального управління – сільське православне духовенство. Досліджена система духовної освіти в Київській єпархії та показана еволюція освітнього рівня сільського духовенства. Показано, що матеріальне благополуччя православного священства визначалося російською владою і було важливим чинником одержавлення церкви. Аргументовано доводиться, що саме сільське духовенство, яке з привілейованих суспільних станів було найближче до народу, найбільше впливало на його духовно-моральний стан. На прикладі православного парафіяльного духовенства Київської єпархії показано еволюцію церкви у соціально-економічному аспекті, її внутрішні перетворення в періоди суспільних реформ і контрреформ, підкреслено заслуги церкви в покращенні духовного життя суспільства.

Ключові слова: Київська єпархія, парафіяльне духовенство, православне сільське духовенство, імперський період, духовна освіта, адміністративно-територіальна структура, Київська духовна консисторія, Святійший Синод.

Кузнец Т.В. Православное духовенство Киевской епархии конца XVIII – начала XX ст.: социально-экономические и политические измерения. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – ГВУЗ "Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды", Переяслав-Хмельницкий, 2013.

На основе широкого круга исторических источников (опубликованных и нововведенных в научный оборот архивных материалов) в диссертации представлена епархиальная структура Православной Церкви, прослежен процесс обустройства церковной жизни на инкорпорированных Россией украинских землях в имперский период. Основное внимание сосредоточено на количественных и качественных характеристиках приходского духовенства, показаны эволюционные

изменения его статуса, взаимоотношений с преобладающим большинством населения украинских земель – крестьянством. Прослеживается государственная политика к Православной Церкви и, в частности, ее влияние на низшую ступень в структуре епархиального управления – сельское православное духовенство. Исследована система духовного образования в Киевской епархии и показана тенденция роста образовательного уровня сельского духовенства.

В ходе исследования социальной составляющей истории православного духовенства, анализируются данные экономической статистики с целью подсчета количественных показателей материального состояния православного духовенства. Подчеркивается, что путем улучшения материального состояния священно– и церковнослужителей, российское самодержавие все больше возлагало на пастырей церкви несвойственные контрольно-полицейские функции и чиновничьи обязанности. Это с одной стороны, а с другой – государственная опека над благосостоянием духовенства вела к ослаблению его связи с верующими и сращиванию церкви с государственным аппаратом.

В диссертации аргументируется утверждения о том, что именно духовенство сельских приходов имело наиболее тесные связи с народом и больше других привилегированных общественных сословий влияло на формирование духовно-нравственных устоев народной жизни. На примере православного приходского духовенства Киевской епархии, в работе показана эволюция церкви в социально-экономическом аспекте, показана ее внутренняя перестройка в периоды общественных реформ и контрреформ, подчеркиваются неоспоримые заслуги церкви в возвышении духовности общества.

Исследуя эволюцию отношений сельского приходского духовенства с крестьянами, диссертант показывает два периода развития этих отношений. С конца XVIII – до сороковых годов XIX в. они строились на доверительной основе. В этот период еще сохранялись остатки былой связи священника с сельской общиной (испытательный срок и одобрение кандидатов – священников на приход, созыв сельских сходов для решения церковных дел, избрание благочинных и т.д.). После введения "Положения об обеспечении сельского духовенства землями, домами и денежным пособием..." 1842 года, материальное обеспечение приходского духовенства значительно улучшилось, что в целом влияло на повышение социального статуса Православной Церкви. Но поднятием материального уровня жизни сельских пастырей, государство юридически утвердило церковные повинности крестьян, что ввело к охлаждению взаимоотношений духовенства и сельских верующих.

На основе архивных источников показано, что осуществляя огромное влияние на моральное усовершенствование общества, православное духовенство боролось за утверждение морали внутри своего сословия, искореняя такие негативные явления как пьянство, бродяжничество, воровство и т. д. Подчеркивается, что епархиальное начальство не укрывало фактов противоправных действий, антигуманных поступков и аморальных явлений, предавая их гласности с целью скорейшего искоренения.

Анализ историографии, изучение источниковой базы с применением научных методов исторического познания дали возможность заключить, что исследование социальной истории духовенства были фрагментарные и поэтому назрела необходимость комплексного изучения православного духовенства как отдельного сословия. Начало таким исследованиям положено, а дальнейшее их развитие предполагает расширение источниковой базы, применение социологических методов, использование данных смежных наук.

Ключевые слова: Киевская епархия, приходское духовенство, православное сельское духовенство, имперский период, духовное образование, административно-территориальная структура, Киевская духовная Консистория, Святейший Синод.

Kuznets T. V. Orthodox priesthood of Kyiv eparchy in late 18th - early 20th centuries: social, economic and political aspects. - Manuscript.

The thesis quality for the scientific of Doctor of History Science degree, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – State Institution of Higher Education "Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University". – Pereyaslav-Khmelnysky, 2013.

Using a great number of sources (published and newly introduced into archive materials) the dissertation reconstructs the eparchial structure of the orthodox church, outlines the process of regulating church life in Ukrainian territories incorporated by Russia in the imperial period . The major attention is focused on qualitative and quantitative characteristics of priesthood, evolutionary changes of its status, attitude towards Ukrainian peasantry. The dissertation describes the state policy concerning the orthodox church and emphasizes its influence on the lowest part of the eparchial management - the country orthodox priesthood. The system of religious education in Kyiv eparchy and the evolution of the educational level of the country priesthood have been researched. It has been proven that the level of welfare of the orthodox priesthood was determined by Russian authorities and was an important factor of making the church part of the state. The arguments have been given that it was the country priesthood that influenced the moral condition of people most of all. Using the example of the orthodox priesthood of Kyiv eparchy the research shows the evolution of the church in social and economic aspects, its inner transformations in the periods of social reforms, emphasizes the contribution of the church in improving the religious life of the community.

Key words: Kyiv eparchy, priesthood, orthodox country priesthood, imperial period, religious education, administrative structure, Kyiv religious consistory, Holy synod.

Підписано до друку 12.10.2013 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетн.
Ум. друк. арк. 1,9 Тираж прим. 100 шт.
Замовлення № 3636

Видавничо-поліграфічний центр “Візаві”
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
тел.: (04744) 4-64-88, 4-67-77
e-mail: vizavi08@mail.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №2521 від 08.06.2006 р.

